

Liberaal Manifest 1981, Volkspartij voor Vrijheid en Democratie

Noot van de editor

De beginselprogramma's zijn gescand, en zover nodig gecorrigeerd. Hierdoor is het mogelijk dat de tekst niet meer volledig in overeenstemming is met het origineel, omdat typefouten e.d. zijn gecorrigeerd. De originele gedrukte beginselprogramma's liggen ter inzage bij het [Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen](#).

- [Ten geleide](#)
  - [Inleiding](#)
  - [Mens en ontwikkeling](#)
  - [Mens en gezondheid](#)
  - [Mens en welzijn](#)
  - [Mens en omgeving](#)
  - [Mens en arbeid](#)
  - [Mens en welvaart](#)
  - [Mens en organisatie](#)
  - [Mens en recht](#)
  - [Mens en staat](#)
  - [Mens en wereld](#)
  - [De partij in de jaren tachtig](#)
-

Ten geleide

Hier is het eindprodukt van inzet en betrokkenheid. Inzet van de Commissie tot Herziening van het Beginselprogramma, die onder de bezielende leiding van mr. W. J. Geertsema het concept heeft geschreven en op grond van amendementen en moties de eindversie heeft opgesteld. Betrokkenheid van duizenden leden van de partij, die zich gedurende vele, vele avonden in de discussie hebben gestort om bij te dragen aan deze liberale visie op de samenleving in de jaren tachtig.

In verband met de bij velen in de partij levende wens om te komen tot actualisering van het beginselprogramma of tot een algehele herziening daarvan, werd de aanzet tot het Liberaal Manifest gegeven tijdens de 29ste jaarlijkse algemene vergadering van 1976 te Rotterdam door een toezegging van het hoofdbestuur, naar aanleiding van een amendement van de afdeling Leiderdorp, de actualisering van het beginselprogramma in studie te zullen nemen.

Vervolgens werd tijdens de 31ste jaarlijkse algemene vergadering van 1978 door het hoofdbestuur toegezegd dat een Commissie tot Herziening van het Beginselprogramma zou worden ingesteld. Op 20 december 1978 werden de leden van deze commissie geïnstalleerd.*) De commissie kreeg tot taak drie mogelijkheden in beschouwing te nemen:

- 1e. het actualiseren van het bestaande beginselprogramma van 1966;
- 2e. het ontwerpen van een geheel nieuw beginselprogramma;
- 3e. het ontwerpen van een beginselprogramma op hoofdpunten, gevolgd door een algemeen beleidsprogramma.

Op 19 maart 1979 adviseerde de commissie het hoofdbestuur schriftelijk tot de laatste mogelijkheid over te gaan. In dat advies lag opgesloten dat het beginselprogramma op hoofdpunten zou worden een Beginselverklaring en dat het algemeen beleidsprogramma een Liberaal Manifest zou moeten zijn. Het ontwerp-Liberaal Manifest werd gepubliceerd in *Vrijheid en Democratie* van 18 december 1979.

In een vroeg stadium werd reeds duidelijk dat de partij op bijna uitbundige wijze gebruik maakte van de mogelijkheid om amendementen of moties op het ontwerp in te dienen. Terugblikkend kan gesteld worden dat uiteindelijk 3.000 amendementen en/ of moties ter behandeling voorlagen.

In de 56ste algemene vergadering in augustus 1980 te Rotterdam werd een deel van het Liberaal Manifest behandeld, terwijl in de 57ste algemene vergadering in september 1980 te Enschede het overige deel aan de orde kwam. Het ging daarbij in hoofdzaak om het vaststellen van de strekking van het Liberaal Manifest en veel minder op het preciseren van de redactionele tekst.

Tijdens de vergadering te Enschede werd vastgesteld dat de commissie, aan de hand van de gemaakte opmerkingen en van de aangenomen amendementen en moties, voor de verwerking van een en ander zou zorgdragen en uiteindelijk een tweede versie ter tafel zou brengen. Deze tweede versie werd gepubliceerd in *Vrijheid en Democratie* van 8 september 1981.

In laatstgenoemde vergadering werd voorts toegezegd dat afdelingen en centrales het recht zouden hebben om die amendementen of moties opnieuw in behandeling te brengen, waarvan men de mening was toegedaan dat deze voor de eerste versie door de commissie-Geertsema niet geheel juist of onvolledig waren verwerkt.

In de 61ste algemene vergadering in december 1981 te Hattem werd door afdelingen en centrales van

dit recht in ruime mate gebruik gemaakt. Ten slotte werd het Liberaal Manifest definitief vastgesteld.

Waarom is dit Liberaal Manifest zo belangrijk? Twee redenen: Het is voor de VVD de uitwerking van haar beginselen, zoals neergelegd in de Beginselverklaring. Een richtsnoer voor het handelen van liberalen op lange termijn. De 61ste algemene vergadering sprak nl. Uit dat dit Manifest in formele zin geen onderdeel is van het in de statuten in artikel 4.2 omschreven begrip "beginselprogramma", maar dat het naar letter en geest wel onlosmakelijk met de Beginselverklaring is verbonden.

Bovenal is het van groot belang dat dit Manifest de vertaling is van de grote aantrekkingskracht van de liberale politiek, van de groei die de VVD doormaakt en van de wijze waarop die groei door de partij wordt opgevangen.

JAN KAMMINGA,
voorzitter van de VVD

*) Samenstelling van de commissie:

mr. W.J. Geertsema, voorzitter, mevrouw N.A. den Haan-Groen en de heren J.J. van Aartsen, H.A.M. Hoefnagels, J.W. Remkes en mr. H.P. Talsma.

In de loop van 1979 werden de volgende leden aan de commissie toegevoegd: drs. P.H. Labohm, mevrouw M.J.H. den Ouden-Dekkers en ir. T. Verheul.

Voor het concipieren van de redactionele tekst van de tweede versie werd de medewerking verkregen van de heer Ph.C. la Chapelle. Als ambtelijk secretaris trad vanaf de aanvang op mevrouw mr. N.G.B.A. Breitbarth-Dettmeijer, in de eerste helft van 1981 opgevolgd door drs. M. Wessels.

Inleiding

Ieder mens is gesteld op zijn vrijheid. Vrijheid is dan ook, naar liberaal beginsel, een van de pijlers waarop de samenleving behoort te rusten. Volstreekte vrijheid levert het beeld op van de jungle, waarin slechts het recht van de sterkste geldt. In een menselijke samenleving betekent vrijheid niet dat men maar alles kan doen of laten wat men wil. De vrijheid van de mens vindt zijn grenzen in de vrijheid van zijn medemens.

Omdat niet alle mensen lieverdjes zijn, die als vanzelfsprekend de grenzen van hun vrijheid kennen en aanvaarden, zijn er regels en wetten. Maar niet alles is daarin vast te leggen. Er is ook een levensstijl.

De geschiedenis leert dat regels en stijl veranderlijk zijn. Een verandering echter kan zo traag gaan, dat regels relikwieën worden, stijl in kramp verkeert. De naoorlogse generatie heeft dat zo ervaren. De doorbraak van de jaren zestig was voor sommigen schokkend, voor anderen een bevrijding. Voor velen was zij beide.

Er is in die jaren veel ballast overboord gegaan. De tolerantie is ruimer geworden. Mensen hebben minder moeite met een gedrag dat afwijkt van het hunne, het openlijk aangaan van andere samenlevingsvormen dan het huwelijk wordt aanvaard. Veel wat vroeger werd verstoepd blijkt bij daglicht best te verdragen. Wij kregen de toeschietelijke maatschappij - en die spreekt liberalen aan.

Naast vrijheid zien zij immers verdraagzaamheid als een van hun beginselen.

Verantwoordelijkheid

Vrijheid kan slechts beleefd worden in een besef van verantwoordelijkheid. Als de mens de gevolgen van zijn daden niet meer wil of behoeft te dragen, is hij zijn menselijke waardigheid kwijt.

Er is een prachtig sociaal stelsel opgebouwd, uit angst vooral voor een herhaling van de crisis van de jaren dertig. Sociale rechtvaardigheid is onlosmakelijk met het liberalisme verbonden. Iedereen is blij: dat niemand in ons land meer behoeft te verkommeren. Maar we moeten er wel tegen waken dat het sociale stelsel verwordt tot een verzekering tegen alle ongemak.

Er zijn signalen dat dit stelsel de prikkel tot prestatie aantast. Kunnen wij ons dat veroorloven? Wie eens goed rondkijkt, vooral in de grote steden, ziet dat er zelfs in Nederland nog heel wat welvaart. te scheppen valt. Wie Afrika, Azië of Latijns-Amerika bezoekt, vindt het een schandaal dat wij er ons gemak van zouden willen nemen.

Het gevaar dreigt dat wij in onze samenleving teveel kostbare zorg besteden aan mensen die best voor zichzelf kunnen zorgen en ons te weinig gelegen laten liggen aan reële kommer - in eigen land, maar vooral in de ontwikkelingslanden. Streven naar sociale rechtvaardigheid mag niet leiden tot verdwijning van het besef van de individuele verantwoordelijkheid. Geplaatst voor een misstand roepen wij tegenwoordig te vaak en te gemakkelijk: Ze moesten...

Inspraak en medezeggenschap

Een samenleving kan het niet stellen zonder leiding. Met die leiding zijn mensen belast - naar verhouding slechts enkelen - die beslissingen nemen, waaraan anderen zich hebben te houden. Dat is een beperking van de individuele vrijheid, op praktische gronden onvermijdelijk. Liberalen aanvaarden deze beperking, mits de leiding niet ontaardt in betutteling. Zij willen op z'n minst kunnen deelnemen aan het beslissingsproces.

Dat vergt openheid, inspraak en medezeggenschap. Zaken die steeds belangrijker worden, omdat de meeste mensen deel uitmaken van - zich vaak zelfs opgesloten voelen in - grote verbanden, organisaties en instellingen. De grootschaligheid waarin wij, op tal van terreinen, verzeild zijn geraakt brengt het gevaar met zich mee dat het individu zich steeds minder betrokken voelt bij de gang van zaken. Zij kan leiden - leidt in vele gevallen reeds - tot een gevoel van onmacht en onverschilligheid.

Kleinschaligheid spreekt liberalen meer aan. Daarmee zetten zij de automatisering, die in de achter ons liggende jaren veelal tot grootschaligheid heeft geleid, niet overboord. Integendeel: automatisering is geschikt voor het overzichtelijk maken van het werk, het opdelen van grote organisaties in bevattelijke structuren en kan - mits oordeelkundig gebruikt - kleinschaligheid bevorderen. Ook kan zij, op meer dan een terrein, informatieverschillen verkleinen en aldus leiden tot meer openheid en tot verbreiding van kennis.

Inspraak en medezeggenschap dragen ook gevaren in zich, waarvoor wij niet blind mogen zijn. Zij kunnen op gespannen voet komen te staan met de individuele creativiteit en een middelmatig resultaat

tot gevolg hebben. Individuele creativiteit kan leiden tot een uitzonderlijk goede prestatie tot voordeel voor allen, maar ook tot fouten. Dat risico moet genomen worden. Doen wij dat niet dan belanden wij in een grauwe middelmatigheid.

Er is een relatie tussen democratie en middelmaat. Wij willen de democratie voor geen prijs kwijt en tegelijk de middelmatigheid zoveel mogelijk zien te vermijden. Dat betekent het scheppen van ruimte voor het uitzonderlijk begaafde individu en voor deskundigheid binnen de door getalscriteria beheerste democratie. Daarbij moeten leidinggevendenden bereid zijn hun nek uit te steken en risico's te lopen.

De Staat

Kijken wij naar de overheid, dan moeten wij constateren dat openbaarheid, inspraak en medezeggenschap- op een aantal punten voor verbetering vatbaar, maar toch reeds in ruime mate aanwezig- niet tot een grotere individuele vrijheid hebben geleid. Eerder is het tegendeel het geval. De laatste tientallen jaren greep de Staat steeds verder in het maatschappelijk leven in, ook in onze particuliere levens.

Er kan niets gebeuren of er is een pressiegroep die een misstand ziet en een overheidsmaatregel eist. De media met hun soms kortademige sentimentaliteit fungeren als echoput. Een Kamerfractie ziet er brood in. De minister moet wel.

Nauwelijks wordt afgewogen of de maatregel past in een lange termijnbeleid, of de kosten op den duur nog te dragen zullen zijn. Verder dan vier jaar kijkt de politiek zelden. In het geheel niet wordt bekeken of het nemen van weer een maatregel het struikgewas van wetten en besluiten onoverzichtelijker zal maken en daardoor zal bevorderen dat het individu zich ruimte gaat scheppen door ze te negeren. Hetgeen in toenemende mate geschiedt.

Maar als de meerderheid dat nu zo wil? Dat is het hem nu juist. Maatregelen worden allerm minst altijd getroffen omdat de meerderheid ze echt wil, maar vaak omdat ze in het politieke plaatje van dat moment prettig passen.

Met z'n allen moeten wij streven naar verbetering van de kwaliteit der besluiten en naar beperking van het terrein waarop zij gelden. Het beginsel van de parlementaire meerderheidsbeslissing mag onder geen beding worden aangetast, maar het is goed ervoor te zorgen dat de helft plus een geen minderheden koeioneert.

Individu

Politieke vrijheid heeft niet automatisch geleid tot de emancipatie van allen. De Staat moet de emancipatie actief bevorderen. Ook liberalen erkennen dat en zij hebben er in de praktijk bij herhaling blijk van gegeven. Maar zij menen dat met het geheel van wellicht allemaal goed bedoelde besluiten een verzadigingspunt is overschreden. Al emanciperend is het tegendeel bereikt: het individu ontmoet de Staat teveel. En daar waar het individu de Staat ontmoet, is de Staat almachtig.

Liberalen komen op voor het individu. Zeker in de jaren tachtig mogen wij zo langzamerhand toch wel aannemen, dat de mens zijn vrijheid aankan. Vrijheid gekoppeld aan verantwoordelijkheid en in

het besef van broederschap. Dat sluit in: verdraagzaamheid en sociale gelijkwaardigheid.

De jaren tachtig

Vanuit de visie op de ontwikkelingen sinds de jaren zestig, zoals hierboven aangestipt, beoogt dit Manifest uitgangspunten te formuleren voor een liberaal beleid in de jaren tachtig. In tien hoofdstukken wordt aandacht besteed aan de mens en zijn ontwikkeling, zijn gezondheid, zijn welzijn, zijn omgeving, zijn arbeid, zijn welvaart, de organisatie(s) waarin hij leeft, zijn recht, de Staat die hij ontmoet en de wereld buiten de grenzen van zijn land. Een elfde hoofdstuk is gewijd aan onze partij, de VVD, in de jaren tachtig.

Ongetwijfeld zijn er meer problemen, die gesignaleerd zouden kunnen worden en die om een oplossing vragen, dan in dit Manifest worden behandeld. Zeker is ook dat niet alles wat er wel in staat even belangrijk is. Op elk van de aan de orde gestelde terreinen zullen prioriteiten gesteld moeten worden en zal het belang van bepleite maatregelen getoetst moeten worden aan de politieke haalbaarheid daarvan. Dat is een afweging in de dagelijkse praktijk van de politiek, die niets afdoet aan de wensen die bij ons leven.

Als een rode draad door dit Manifest loopt een voortdurend pleidooi voor verdraagzaamheid, verantwoordelijkheid, broederschap, zorg, vermenschlijking van organisaties, kleinschaligheid, openheid, inspraak en medezeggenschap, decentralisatie, deskundigheid, spreiding van macht en verbreiding van kennis en bezit.

Er is in de jaren tachtig veel te doen, op elk der aangesneden beleidsterreinen. Bij die vaststelling zouden wij het in deze inleiding eigenlijk moeten laten, onder verwijzing naar de volgende voor zichzelf sprekende hoofdstukken. Maar de verleiding is te groot om niet op enkele punten, die het binnenlands beleid in de jaren tachtig zullen moeten kenmerken, in het bijzonder de aandacht te vestigen:

1. Zo langzamerhand wordt door vrijwel elke politieke groepering de economische problematiek centraal gesteld: Wat zijn de oorzaken en de gevolgen van de economische achteruitgang en, wat belangrijker is, hoe komen we tot herstel? Terecht krijgt dit veelomvattend probleem alle aandacht, Om de gruwel van de werkloosheid kwijt te raken en om de broederschapsverplichtingen jegens de arme landen waar te maken is herstel van de economische groei noodzakelijk. Het natuurlijk milieu en de gezondheid van de mens geven de grenzen aan waarbinnen die groei op verantwoorde wijze tot stand dient te komen. Algehele aanpassing en vernieuwing van de economische activiteiten, met name in de industriële sfeer, zijn daartoe vereist. Op de creativiteit en de eigen verantwoordelijkheid van de werkende en organiserende mens zal opnieuw een groot beroep gedaan moeten worden. Ook de doorbreking van de verstarring in structuren en besluitvorming vraagt om de nodige creativiteit en flexibiliteit. Onontkoombaar daarbij zal ook zijn het stellen van grenzen aan de werkingssfeer van de verzorgingsstaat, echter uitdrukkelijk met behoud van de essentie van ons sociale stelsel: de zorg voor de armen, de hulpbehoevenden en zwakken in onze samenleving.

2. Door de opnemng van honderdduizenden voormalige rijksgenoten en buitenlandse werknemers is in Nederland een multiraciale samenleving ontstaan, met snel groeiende etnische minderheden. De daaruit voortvloeiende problematiek raakt alle terreinen van beleid en het is een liberale plicht ervoor te waken dat bedoelde groepen in onze samenleving niet

ten achter gesteld worden en zich kunnen ontplooien naar eigen aard en cultuur. Vooral echter zal verdraagzaamheid ook jegens hen het parool moeten zijn. Het ware te wensen dat de in dit Manifest gemaakte opmerking dat het verdraagzame Nederland hier en daar rust op een vliedunne laag, binnen korte tijd als onjuist kan worden bestempeld.

3. Onze politieke tegenstanders hebben ons nogal eens aangewreven dat de VVD zich maar weinig gelegen laat liggen aan de milieuproblematiek. Dat verwijt is zakelijk gezien onjuist, maar het imago hebben wij wel. Daarom is het goed er met nadruk op te wijzen dat dit Manifest een belangrijk hoofdstuk bevat (Mens en Omgeving), waarmee wij voor eens en voor al hopen af te rekenen met het idee dat de VVD economische belangen hoger stelt dan milieubeheer.

4. Thorbeckes trotse bouwwerk, onze gedecentraliseerde eenheidsstaat, heeft nu -in hoofdlijnen ongewijzigd- ruim 125 jaar bestaan. Willen wij de democratie, die ons dierbaar is, kunnen handhaven en verbeteren dan is dit bouwwerk dringend aan vernieuwing toe. In het voetspoor van het uiterst belangrijke rapport van de Commissie Vonhoff over de hoofdstructuur van de Rijksdienst zal niet alleen de werkwijze van parlement, kabinet en ambtelijk apparaat grondig dienen te worden gewijzigd, maar zullen ook hun onderlinge verhoudingen nader onder ogen moeten worden gezien. Mede in verband daarmee zal decentralisatie het wachtwoord van de jaren tachtig zijn, maar waar wij liberalen op dat punt behoefte aan hebben zijn geen woorden maar daden.

Met het noemen van deze vier punten, die naast vele andere zaken, het beleid in de jaren tachtig behoren te kenmerken kan het gevaar worden geboren dat de VVD "dus" al het andere minder belangrijk zou vinden. Dat risico lopen wij dan maar. Wat voor leidinggevendens geldt, geldt niet minder voor een politieke partij: wij moeten onze nek durven uitsteken.

Mens en ontwikkeling

Elke mens is een unieke persoonlijkheid die daarom de mogelijkheid moet hebben zich te ontplooien naar eigen aard, aanleg en levensovertuiging. De ontwikkeling van de mens is een voortdurend proces, waartoe opvoeding, onderwijs en vorming een belangrijke bijdrage leveren. De beperkende randvoorwaarden voor de eigen ontplooiing zijn het besef van verantwoordelijkheid voor anderen, de gemeenschap en de omgeving waarin men leeft. De mogelijkheden tot ontwikkeling moeten de mens in staat stellen ook op latere leeftijd zelfstandig zijn richting te kiezen.

Onderwijs, breed hoofdspoor

De zorg voor het kind, bijzondere omstandigheden daargelaten, ligt in de eerste plaats bij de ouders of verzorgers. Zij zijn in eerste instantie verantwoordelijk voor de opvoeding.

Naast de zo belangrijke opvoeding thuis vormt het onderwijs een hoofdspoor in het ontwikkelingsproces van de mens. Het is gericht op persoonlijkheidsontplooiing en de ontwikkeling van burgerzin, opdat de mens als volwaardig lid van de gemeenschap kan functioneren.

De overheid heeft hij de inrichting van het onderwijs een belangrijke taak. Het onderwijsbeleid dat

liberalen voorstaan streeft naar gelijkwaardige mogelijkheden voor ieder individu. Niet iedereen bevindt zich in dezelfde startpositie. Gelijkwaardige mogelijkheden doen zich daarom slechts voor als in een zo vroeg mogelijk stadium achterstanden worden opgeheven. Maar ook dan zal de uitkomst van het individuele ontwikkelingsproces niet voor ieder mens gelijk zijn, door individuele verschillen in capaciteiten en ambities, waaraan steeds recht dient te worden gedaan. Het onderwijs behoort te inspireren tot het verwerven van bij de eigen aard en aanleg passende kennis van vaardigheden.

Volgens de liberale beginselen waarborgt de overheid de vrijheid van onderwijs en degelijk stelling van openbaar en bijzonder onderwijs. Grote betekenis heeft de instandhouding en verdere ontwikkeling van inrichtingen van openbaar en daarmee gelijk te stellen bijzonder neutraal onderwijs omdat de veelvormigheid van de Nederlandse samenleving zo het best weerspiegeld wordt.

Elke ouder heeft het recht op vrije schoolkeuze. Ook binnen het openbaar onderwijs moeten de ouders het recht op vrije schoolkeuze krijgen, zoals dit ook mogelijk is binnen het bijzonder en bijzonder neutraal onderwijs. Het betrekken en deel laten nemen van ouders in het schoolgebeuren met de ruimste voorlichting omtrent inhoud en belangrijkheid van onderwijs is dan ook een eerste eis. Het levensbeschouwelijke karakter van elk onderwijs-instituut, ook binnen het hoger onderwijs, dient te worden gerespecteerd.

De bestuurlijke structuur van het openbaar onderwijs dient zodanig te worden ontwikkeld, dat de verantwoordelijkheid zoveel mogelijk bij de ouders komt te liggen. De instelling van commissies ex artikel 61 Gemeentewet, met duidelijk omschreven bevoegdheden, waarin ouders of verzorgers en leerkrachten zitting hebben, maakt dit onderwijs minder afhankelijk van overheidsbemoeienis. De Wet op de Medezeggenschapsraden voor Onderwijsinstututen kan voorts een goed instrument vormen voor wezenlijke democratisering en voor participatie van de rechtstreeks betrokkenen.

De identiteit van een school kan worden bevorderd door de mogelijkheid een aantal keuzevakken extra op te nemen in het schoolwerkplan. Dit komt ook de leerlingen ten goede. Participatie van ouders bij het tot stand komen van het schoolwerkplan is daarbij een voorwaarde. In kleine kernen en vergrijzende wijken, waar vaak diverse noodlijdende basisscholen van verschillende richting naast elkaar bestaan, zou een vorm van samenwerking tot stand moeten komen, waarbij ieders identiteit gewaarborgd dient te blijven.

Weloverwogen toepassing van onderwijstechnologie kan de kwaliteit van het onderwijs verbeteren. Experimenten kunnen leiden tot onderwijsvormen, die het individu inderdaad grotere mogelijkheden bieden tot ontplooiing. Daarbij staat voorop dat veranderingen in het onderwijs in overleg met de onderwijsgeevenden tot stand moeten komen. De opleiding van die onderwijsgeevenden zal zodanig moeten zijn ingericht, dat zij in staat zullen zijn adequaat op de ontwikkelingen in te spelen.

Het onderwijs is voorts gebaat bij grotere mogelijkheden tot nascholing en ruimere garanties dat bevoegdheid en bekwaamheid blijvend met elkaar in overeenstemming zijn.

Peuterspeelzalen

Tussen jonge kinderen bestaan er al verschillen, op basis van aard en aanleg, maar ook door sociale factoren. Onderwijs en vorming zijn instrumenten bij uitstek om achterstanden op te heffen.

Peuterspeelzalen, waaraan de deelneming vrijwillig dient te blijven, en ouderparticipatie daarin, kunnen een belangrijke bijdrage leveren tot het opheffen van achterstanden. Ruime subsidiering van peuterspeelzalen is daarom op zijn plaats.

Hoewel dit geen doel op zichzelf is, kunnen peuterspeelzalen ook een bijdrage leveren tot de ontwikkeling van het taalvermogen. Dat is belangrijk, want de taal is het uitgelezen middel om als individu in een gemeenschap te kunnen functioneren.

Basisonderwijs

Ruimere onderwijsvoorzieningen biedt het basisonderwijs (geïntegreerd kleuter- en lager onderwijs). Soepele hantering van de leeftijdsnormen voor toelating tot deze vorm van onderwijs biedt meer mogelijkheden voor sociaal gesproken kansarme kinderen.

De centrale liberale doelstelling binnen de nieuwe basisschool is individualisering, zowel onderwijskundig als organisatorisch. De leermethoden dienen zodanig ontwikkeld te worden dat differentiatie in de verwerking van de geboden leerstof mogelijk wordt. Ook differentiatie in de tijdsduur van verwerking dient tot de mogelijkheden te behoren. Een liberaal basisonderwijs zal zo ingericht moeten zijn, dat alle leerlingen, zowel kinderen in achterstandssituaties als meer bevoorrechte of/ en meer begaafde kinderen, zich zo goed mogelijk kunnen ontwikkelen. Om leerlingen hierbij op de juiste wijze te begeleiden, moeten de onderwijskrachten zo worden opgeleid en bijgeschoold, dat zij de leerlingen in het nieuwe basisonderwijs gedifferentieerd naar tijd en niveau kunnen laten werken.

Schooladvies- en begeleidingsdiensten behoren gericht te zijn op de ondersteuning van de leerkrachten bij hun onderwijzende en vormende taken. Ouders moeten, zowel bestuurlijk als met betrekking tot het functioneren van deze diensten, het recht op participatie in deze organen krijgen.

Voor kinderen met ernstige geestelijke en/ of lichamelijke handicaps moeten, naast de nieuwe basisschool, diverse vormen van buitengewoon onderwijs blijven bestaan.

Voor het gehele basisonderwijs geldt dat het geen selectie kent: de leerlingen mogen niet worden voorgesorteerd voor bepaalde vormen van voortgezet onderwijs. De kernvakken rekenen, taal en wereldverkennde vakken, zoals aardrijkskunde en geschiedenis, dienen onverminderd van hoge kwaliteit te zijn: zij leiden tot vergroting van kennis en inzicht.

Ook de lichamelijke opvoeding van het kind vraagt de nodige aandacht. Het onderwijs zal daartoe voldoende ruimte moeten bieden, alsook voor gezondheidsvoorlichting en veiligheidsonderwijs.

Het onderwijs moet zich eveneens toeleggen op kunstzinnige vorming in de ruime zin van het woord: expressiviteit, creativiteit en muzikale vorming dienen gedegen aandacht te krijgen. De aldus ontwikkelde belangstelling voor kunst en cultuur zal de leerling aansporen ook buiten de schoolsfeer de weg te zoeken naar bibliotheken, theaters, musea en muziekcentra. Dit onderwijs mag zich niet uitsluitend richten op de ontwikkeling van de eigen creativiteit; het moet ook bijdragen tot het verwerven van kennis van en inzicht in ons eigen cultuurbezit en andere culturen.

Het is van belang om reeds in het basisonderwijs aandacht te besteden aan vreemde talen. Dit wordt

bevorderd door deze op te nemen in de verplichte leerstof. Het legt tevens een basis voor de doorstroming naar het voortgezet onderwijs.

Voortgezet onderwijs

Het basisonderwijs is niet meer, zoals vroeger, afsluitend onderwijs. De overgang naar het voortgezet onderwijs dient daarom zo vloeiend mogelijk te verlopen. De veelvormigheid van dit onderwijs, waartoe o.a. het zelfstandige gymnasium behoort, moet gehandhaafd blijven. Naast bestaande onderwijssoorten moeten nieuwe typen een eerlijke kans krijgen hun bestaansrecht in de praktijk aan te tonen.

Binnen het voortgezet onderwijs dienen keuzemogelijkheden aanwezig te zijn om de eigen aard en aanleg van de leerling zoveel mogelijk tot hun recht te laten komen. De structuur zowel van het algemeen vormend als van het beroepsonderwijs moet de leerling de mogelijkheid bieden in beide onderwijsvormen gemakkelijk door te stromen. Het brugklasonderwijs, zowel in het lager beroepsonderwijs als in het algemeen vormend onderwijs, moet voor die doorstroming de basis bieden. De inhoud van met name het HAVO- en MAVO-onderwijs moet zodanig worden gewijzigd, dat het - met behoud van de aansluitingsmogelijkheden MAVO-HAVO en HAVO-VWO - betere aansluiting geeft op het beroepsonderwijs en als afsluitende studie meer waarde krijgt voor de start in de maatschappij. Vaste, zo breed mogelijk samengestelde vakkenpakketten zijn voorts gewenst voor de vloeiende overgang van voortgezet onderwijs naar hoger onderwijs, beroepsgericht of wetenschappelijk.

Grote aandacht moet worden besteed aan de beheersing van de Nederlandse taal, maar ook de actieve en passieve beheersing van vreemde talen vragen om intensieve aandacht, mede gezien in het licht van een zich steeds verder ontwikkelende Europese Gemeenschap.

Soepele hantering van de leeftijdsgrens, volgens de geldende partiele vormingsplicht, biedt de individuele leerling een meer op de eigen omstandigheden gerichte mogelijkheid tot ontplooiing. Gedwongen vormingsonderricht beknot het individu in zijn mogelijkheden. Vorming dient tegemoet te komen aan de behoefte en interesse van de betrokkenen en gericht te zijn op de maatschappelijke praktijk.

Een differentiatie binnen het voortgezet onderwijs in meer op intellectuele vaardigheden gericht onderwijs (kennisonderwijs) en onderwijs gericht op handvaardigheden (kunde-onderwijs) doet recht aan het feit dat er geen gelijkheid bestaat in aanleg voor deze vaardigheden. Beide onderwijsvormen dienen als gelijkwaardig te worden beschouwd. Gezien de huidige technische ontwikkelingen en de daaruit voortvloeiende problematiek, verdient het aanbeveling alle leerlingen kennis te laten nemen van de techniek in al haar facetten. Om tot die verbreding van inzicht in de techniek te komen, zou men een nieuw element in het onderwijsaanbod kunnen invoeren: algemene techniek. Dit is belangrijk voor beroepen-oriëntatie, praktische redzaamheid en probleemoplossend denken.

Door de voortdurende ontwikkeling op tal van wetenschappelijke gebieden veroudert het kennis-onderwijs zeer snel. Een goede, maar flexibele leerstofordening binnen de vakken kan de leerling inleiden tot het gebied van wetenschappelijke kennis. Het kunde-onderwijs behoudt veel langer zijn waarde; handvaardigheden verwerft men meestal voor het leven.

De positie van het beroepsonderwijs, dat een directe relatie heeft met het arbeidsveld, dient te worden versterkt. Naast de specifieke beroepsgerichte vakken verdient ook de algemeen vormende leerstof veel aandacht. Het individu moet ook later de mogelijkheid hebben door her- en bijscholing in te spelen op de structurele veranderingen op de arbeidsmarkt en op maatschappelijke ontwikkelingen, die van invloed zijn op zijn functioneren daarbinnen. Bovendien kan dan ook recht worden gedaan aan de eigen veranderende wensen ten aanzien van scholing en beroep. Voor het gehele onderwijs geldt dat het niet uitsluitend opleidt voor de arbeidsmarkt.

Het onderwijs moet de mogelijkheid bieden kennis en inzicht te verwerven betreffende de relatiepatronen, zoals die zich in onze samenleving hebben ontwikkeld. In het leergebied van het vak maatschappijleer zou in dit verband ook aandacht moeten worden besteed aan het verwerven van inzicht in het functioneren van ons staatsbestel en organisaties, met name op sociaal, sociaal-cultureel en politiek gebied.

Bij het vak maatschappijleer, doch ook bij andere vakken, is de nodige objectiviteit vereist bij de behandeling van de diverse onderwerpen. Het vak, dat opgenomen dient te worden in het examenpakket, moet aan normen worden gebonden die de kwaliteit waarborgen en recht doen aan de veelzijdige aspecten van onze samenleving. Het is ontoelaatbaar dat door eenzijdige voorlichting politieke doeleinden via dit vak worden nagestreefd.

De sociale vorming binnen het onderwijs zal toenemen en leiden tot vaardigheden die ook buiten de school in tal van activiteiten kunnen worden ingebracht. Communicatieve vaardigheden zijn een voorwaarde om te kunnen leven en werken met anderen.

Het aanleren van deze vaardigheden is vakdoorbrekend. Groepsactiviteiten, zoals geïntegreerde leerstofprojecten, sport en culturele activiteiten, kunnen in dit opzicht een goede bijdrage leveren. De leerling dient gedurende de gehele schooltijd ruim in staat gesteld te worden zijn gedrag te toetsen in de omgang met anderen. Het individu, zozeer prijs stellend op eigen ontplooiing, zal ook moeten leren zijn medemens te helpen zich te ontwikkelen en tot zijn recht te laten komen.

Sociale vaardigheid kan mede dienstbaar zijn aan het instandhouden en verrijken van het gezin en andere samenlevingsverbanden; zij zal de volwassene zelfstandiger maken en derhalve minder afhankelijk van hulpverleners.

Hoger onderwijs

Bezinning op doeleinden en inrichting van hoger onderwijs is onvermijdelijk nu zich reeds gedurende enige jaren een verzadiging manifesteert in sommige sectoren van de "academische" arbeidsmarkt. De lasten die het hoger onderwijs voor de samenleving met zich meebrengt vragen bovendien om een nauwkeurige afweging van belangen. Zij vragen ook om een beleid dat enerzijds recht doet aan persoonlijke voorkeuren en capaciteiten van studenten en dat anderzijds tegemoet komt aan bestaande maatschappelijke behoeften. De gemeenschap mag niet buit en proporties worden belast. De invoering van de twee-fasen-structuur in het universitair onderwijs is een eerste stap op de weg van de vele noodzakelijke hervormingen die in de komende tijd in het hoger onderwijs tot stand zullen moeten komen. Het wetenschappelijk onderwijs en het hoger beroepsonderwijs zullen bij die hervormingen gelijkelijk moeten worden betrokken.

De doelstellingen van het hoger beroepsonderwijs (HBO) en het wetenschappelijk onderwijs (WO) en de plaats van die beide in het gehele stelsel van hoger onderwijs dienen duidelijk omschreven te zijn. Daarom moet zo snel mogelijk een Wet Hoger Onderwijs tot stand komen, waarin het HBO en WO duidelijk onderscheiden zijn. Het beroepsgerichte karakter van het HBO moet gewaarborgd blijven, de universiteiten moeten vooral aandacht besteden aan onderwijs en onderzoek dat in hoofdzaak fundamenteel en op de lange termijn gericht moet blijven.

Voorts dient de vernieuwing van de structuur van het hoger onderwijs gericht te zijn op verbetering van de overstapmogelijkheden tussen HBO en WO, met een minimaal tijdsverlies voor studenten. De vrijheid van het wetenschappelijk onderzoek moet gewaarborgd blijven; vormen van toetsing en toezicht op wetenschappelijk onderzoek dienen ontwikkeld te worden zonder die vrijheid wezenlijk aan te tasten. Als de omstandigheden tot studentenstops bij bepaalde studierichtingen blijven dwingen, moet er een rechtvaardiger en soepeler stelsel van aanmelding en toelating komen dan het thans geldende lotingsysteem. Dit stelsel moet voor het gehele hoger onderwijs gelden. Beperking van de toelating dient te geschieden volgens vaste criteria en objectieve normen. Capaciteiten, motivatie, bijzondere persoonlijke inspanningen en emancipatorische factoren dienen mede gewogen te worden.

Aan gepromoveerde wetenschappelijke hoofdmedewerkers dient het co-promotorschap, c.q. het lidmaatschap van de betreffende promotiecommissie te worden toegekend, indien de verantwoordelijke kroondocent hen verzoekt een promovendus mede te begeleiden. De uitvoering van deze taak dient gerekend te worden tot het normale takenpakket van een gepromoveerde wetenschappelijke hoofdmedewerker. Promoveren aan Nederlandse universiteiten kan op deze wijze sneller en efficiënter geschieden.

Bestuurlijke hervorming

Binnen het hoger onderwijs moeten goede overlegstructuren recht doen aan de inbreng van studenten en technisch en administratief personeel. Het staatkundige democratisch principe, gebaseerd op het recht van alle burgers om op voet van gelijkheid deel te nemen aan nationale, regionale en lokale besluitvormingsprocessen, is voor een deelgemeenschap als het instituut voor hoger onderwijs geen juist model. In het hoger onderwijs participeren individuen die behoren tot categorieën die functioneel niet aan elkaar gelijk te stellen zijn: wetenschappelijk personeel, belast met onderwijs en onderzoek, technisch en administratief personeel, dat die taakstelling ondersteunt, en studenten wier inbreng zwaarder kan wegen naarmate zij verder met hun studie vorderen.

Bij de ontwikkeling van de bestuurlijke structuren in het hoger onderwijs zal, in het belang van de doelstellingen van dit onderwijs, met deze gegevens rekening moeten worden gehouden. De stem van de wetenschappelijke staf behoort derhalve in kwesties van onderwijs zwaarwegend te zijn. Controle- en correctiemogelijkheden op onjuiste besluiten of praktijken dienen verder ontwikkeld te worden. De verhouding tussen universiteitsraden en colleges van bestuur behoort duidelijk te zijn geregeld.

Wetenschapsbeleid

De ontwikkelingen van wetenschap en techniek hebben een ingrijpende invloed op alle sectoren van de samenleving. Een krachtig wetenschapsbeleid is niet alleen nodig om wetenschapsbeoefening en de

toepassing van nieuwe kennis en inzichten te bevorderen, maar ook om eventuele nadelige gevolgen van de technisch-wetenschappelijke ontwikkelingen te voorkomen of op te vangen. Het beleid zal zich moeten richten op de kwaliteit, doelmatigheid en samenhang van het wetenschappelijk onderzoek. Bij de ontwikkeling en toepassing van technologieën moet worden voorkomen dat volksgezondheid en milieu gevaar lopen. De industriële vernieuwing op dit gebied mag door te strenge eisen echter niet onmogelijk worden gemaakt. Het beleid dient zich te richten op een gezond evenwicht tussen beide elementen.

Voor de industriële research moeten goede voorwaarden worden geschapen. Goed overleg met de universiteiten en hogescholen met betrekking tot researchwerk moet worden bevorderd. De door onderzoek verkregen informatie dient beter gecoördineerd verspreid te worden. De minister van onderwijs en wetenschappen blijft verantwoordelijk voor het zuiver wetenschappelijk onderzoek dat aan universiteiten en hogescholen wordt gedaan. De overheid dient een actief beleid te voeren bij het geven van voorlichting en het bewerkstelligen van bewustwording van burgers omtrent technologische ontwikkelingen. Voorts heeft de overheid een taak in de zorgvuldige begeleiding van de Nederlandse wetenschapsbeoefening. De beschikbare overheidsgelden moeten worden besteed in goed gezamenlijk overleg. Het moet dan gaan om het stimuleren van zinvolle projecten, die een duidelijke verhoging van het Nederlandse potentieel, en daarmee ook een inbreng in de internationale samenwerking, betekenen. Een vergaande overheidsbemoeienis verhindert echter de ontwikkeling van waarlijke wetenschapsvernieuwing en is in deze wereld van voortdurende verandering in wetenschap en techniek dan ook niet aanvaardbaar.

Emancipatie

De mogelijkheden voor vrouwen zelfstandig te zijn en deel te nemen aan het maatschappelijk leven op een wijze die gelijkwaardig is aan de participatie van de man, zijn nog altijd te gering. Mede door het onderwijs zal via een actief beleid de achterstand van de vrouw ten opzichte van de man kunnen worden opgeheven. Traditionele rolpatronen tussen mannen en vrouwen dienen doorbroken te worden. De leerstof zal ten behoeve van die roldoorbreking aangepast moeten worden. Meisjes dienen gestimuleerd te worden technisch beroepsonderwijs te volgen.

Begeleiding bij de vaststelling van de vakkenpakketten en bij de beroepskeuze vormt een belangrijk instrument voor de emancipatie van de vrouw. Meisjes en jongens mogen niet volgens verouderde criteria worden geselecteerd voor bepaalde beroepen. De overheid heeft via voorlichting, schooldecanen en arbeidsbureaus een stimulerende taak bij de rolwisseling van bepaalde beroepen. Betere mogelijkheden voor gesubsidieerde her-, om- en bijscholing van de vrouw zijn noodzakelijk. Bedrijfsopleidingen moeten openstaan voor jongens en meisjes.

Maar emancipatie omvat meer dan het opheffen van de achterstandspositie van de vrouw. Emancipatie is een persoonlijk en maatschappelijk proces van verandering en ontwikkeling. Emancipatie betreft mannen en vrouwen en strekt zich uit over alle sectoren van de maatschappij. De overheid heeft in de eerste plaats een voorwaardenscheppende taak. Emancipatie dient daarom een integraal onderdeel te zijn van het regeringsbeleid; de betrokken bewindsman of -vrouw dient belast te zijn met de coördinatie van het emancipatiebeleid per sector.

Wederkerend onderwijs

De volwassen mens zal steeds meer de behoefte hebben zijn kennis te verdiepen en uit te breiden over andere terreinen. De technologische ontwikkelingen van de publiciteitsmedia dragen belangrijk aan het vervullen van deze behoefte bij. Om uit de brede informatiestroom op tal van gebieden een gefundeerde keus te kunnen doen, dient de mogelijkheid te worden gegeven zich via wederkerend onderwijs in ruime mate kennis en inzicht te verschaffen. Hierbij kan gebruik worden gemaakt van radio, televisie en kabel.

Ruime mogelijkheden voor wederkerend onderwijs zijn daarnaast en bovenal van het grootste belang voor al diegenen, die in eerdere fasen van hun leven om wat voor redenen dan ook de kansen op bepaalde onderwijsvoorzieningen hebben gemist. De ontwikkeling van programma's voor volwassenen-educatie heeft daarom een hoge prioriteit. De partiele leerplicht moet vervangen worden door een wettelijk geregeld leerrecht. De ontwikkeling van de Open School en de Open Universiteit vereist tevens de nodige spoed.

Wil het onderwijsveld zo goed mogelijk in de hoeveelheid van behoeften voorzien, behoeften die zich voortdurend wijzigen in een veranderende samenleving, dan dient via het instrument van het educatief verlot de mogelijkheid te worden geboden op deze zich wijzigende behoeften op de juiste wijze in te spelen.

Culturele minderheden

In ons land groeit thans een tweede generatie "buitenlanders" op, kinderen van buitenlandse werknemers en voormalige rijksgenoten. De meesten van hen zullen hier blijven. Ook zij hebben onverminderd recht op individuele ontplooiing. Extra inspanningen op onderwijsgebied, organisatorisch, onderwijskundig en financieel, zijn daarom voor tenminste de komende tien jaar geboden ten behoeve van de emancipatie van de culturele minderheden.

Vaak leven zij in een omgeving die sociaal en cultureel verschilt met de Nederlandse samenleving. Het onderwijs aan hen, alsook aan de Nederlandse bevolking, moet inzicht in deze verschillen verschaffen. Het onderwijs zal de wederzijdse tolerantie moeten bevorderen, die in de toekomstige multi-culturele samenleving in Nederland noodzakelijk is. Mede via het onderwijs, ook door volwassenen-educatie, moet aan de culturele minderheden een zo groot mogelijke gelegenheid worden gegeven tot integratie in de Nederlandse samenleving. Wel dient hun recht op behoud van een eigen culturele identiteit te worden veilig gesteld, voor zover dat niet in strijd is met de Nederlandse wetgeving.

Keuzevaardigheid

Tal van activiteiten op het gebied van maatschappelijke organisaties, culturele inspanningen, actief zowel als passief, activiteiten in de sport bieden een mogelijkheid tot ontplooiing van de persoonlijkheid. Op deze gebieden dient een ruime keuzemogelijkheid te bestaan: de mens is pas dan vrij als hij weet dat hij kan kiezen en zich bewust is van het waarom van zijn keuzen. Vanuit liberaal oogpunt is het verwerven van een grote keuzevaardigheid van uitzonderlijk belang.

Financiën

De complexiteit van het schoolwezen, de groeiende onderlinge afhankelijkheid binnen het onderwijs en het onvermogen van het onderwijsveld zelf als sturende en coördinerende factor te fungeren, leiden er toe dat de landelijke overheid steeds meer taken voor haar rekening neemt. De overheidsbemoeienissen dienen echter zorgvuldig te worden getoetst. Een constructieve onderwijspolitiek, waarbij men centraliseert als dat nodig is en decentraliseert als dat mogelijk is, dient het maatschappelijk belang het best.

In de komende decennia zal er een toenemende spanning ontstaan tussen onderwijsbehoefte en financiële middelen, waardoor aan het stellen van prioriteiten op onderwijskundig en organisatorisch gebied niet valt te ontkomen.

Voor liberalen ligt de eerste prioriteit bij het basisonderwijs. De invloed van de demografische opbouw in de komende tijd mag financieel niet in het nadeel van de kwaliteit van het onderwijs uitvallen. Verlaging van de leerlingenschaal draagt bij tot de kwaliteit van het onderwijs, zowel in het basis- als in het voortgezet onderwijs.

De lasten van het hoger onderwijs vragen om een nauwkeurige afweging van belangen met inachtneming van de verschillen in specifieke kenmerken van de diverse vormen van hoger onderwijs. Er moet een studiefinancieringsstelsel ontwikkeld worden, waardoor de student in het hoger onderwijs zelfstandig zijn studie kan bekostigen, onafhankelijk van het inkomen van ouders of verzorgers. Gedeeltelijk moeten de gelden in de vorm van een beurs verstrekt worden, gedeeltelijk in de vorm van een rentedragende lening, terug te betalen na beëindiging van de studie.

Binnen bepaalde randvoorwaarden, o.a. het voortbestaan van het onderwijsinstituut of de studierichting en zuivere besluitvormingsprocedures, moeten scholen en instellingen van hoger onderwijs de vrijheid hebben om toegewezen gelden naar eigen inzicht te besteden ter verwezenlijking van hun doelstellingen. Een dergelijke decentralisatie heeft wel consequenties: over het universitair onderzoek moet verantwoording worden afgelegd. De resultaten moeten openbaar zijn, voor zover die openbaarheid niet schadelijk is voor de aanwending van dat resultaat ten behoeve van de Nederlandse samenleving. Toezicht op het universitaire onderwijs, zoals wij dat kennen voor het basis-, voortgezet en beroepsonderwijs, in de vorm van Inspecties, is noodzakelijk gezien het grote beslag op de algemene middelen.

Oude en nieuwe media

De vrijheid van de media is een groot goed. Zij is verwerkelijkt voor de drukpers. Zij is beperkt voor de elektronische media. Daar treedt de Staat op als verdeler. Dat optreden vindt zijn rechtvaardiging in de schaarste der middelen. Beschikbare zendgolffrequenties zijn helaas zeldzamer dan drukpersen.

Deze schaarste kan in de nabije toekomst worden opgeheven. De satelliet breekt het gesloten stelsel al open. Ingrijpender echter is de kabeltechnologie: de glasvezelkabel maakt het mogelijk iedereen toegang te verschaffen tot een in beginsel oneindig aantal databanken, met informatie van allerlei aard: nieuws en achtergrondbeschouwingen, films en quizzes, show en beelden van sportwedstrijden, maar ook cursussen en bibliotheken, verkeersoverzichten en burgerlijke stand, banken en medische

gegevens, post, telefoon en wat niet al. Wij kunnen het ons niet meer veroorloven uitsluitend te denken in traditionele categorieën als krant en televisie. Het gaat om een totaalveld, informatica geheten.

Nederland is op dat veld altijd een vooruitstrevend speler geweest. Het dreigt achterop te geraken. Het is nodig dat wij weer naar voren komen o.a. door de huidige bij voorbaat verouderde kabels te vervangen door modernere met ruimere mogelijkheden. Het kunstmatig in stand houden van schaarste om te kunnen blijven reguleren dient te worden tegengegaan. De toegang moet grondwettelijk vrij zijn. De studie en ontwikkeling van de relevante technieken moeten worden bevorderd. Er moeten garanties komen voor individuele ontvangstmogelijkheden voor radio en televisie.

Maar ook moet de privacy door wettelijke regeling worden gewaarborgd. De aanduiding hierboven van toekomstige mogelijkheden laat dat zien. Kortom: er is op korte termijn behoefte aan een open informaticabeleid, gericht op het scheppen van ontplooiingskansen voor eenieder.

Mens en gezondheid

De meeste mensen maken zich de meeste zorgen om hun gezondheid. Dit is een - voor velen verrassende - constatering van het Sociaal-Cultureel Planbureau. Zij onderstreept het belang van het volksgezondheidsbeleid en verklaart waarom het een sociaal grondrecht wordt genoemd dat de overheid gunstige voorwaarden schept voor behoud en zo nodig herstel van een goede gezondheid. Maar de overheid kan gezondheid niet garanderen. In eerste aanleg dient een ieder zelf zijn lichamelijke en geestelijke gezondheid en die van zijn naasten te bevorderen.

Voorkomen is beter dan genezen

Er is verband tussen gezondheid en gedragingen. Bewegingen en recreatieve sportbeoefening zijn in het algemeen bevorderlijk. Verkeerde voeding, druggebruik, overmatig roken en dito alcoholgebruik zijn schadelijk. Als er onbeheerst wordt gereden met motorvoertuigen zijn de ongelukken ernstiger. Dit alles is bekend, maar niet iedereen is er altijd voldoende van doordrongen. Voorlichting blijft noodzakelijk. Particuliere organisaties doen daaraan veel. De overheid heeft echter een aanvullende en stimulerende taak, mede omdat de kosten van de gevolgen van onverstandig gedrag in belangrijke mate door de gemeenschap worden gedragen.

Liberalen geven de voorkeur aan voorlichting boven maatregelen. Dat ligt echter anders als het gaat om kwetsbare groepen zoals minderjarigen. Lichamelijke opvoeding op scholen is terecht verplicht en dient sterk te worden gestimuleerd. Voorwaarden te stellen aan tabaks- en alcoholreclame wordt aanvaard. Het bezit en gebruik van hard drugs en de drughandel in het algemeen moeten verboden blijven. De uitwerking van zulke maatregelen is echter sterker naarmate zij meer begrip ontmoeten. Ook ten aanzien van jeugdigen is voorlichting dus een eerste vereiste. Op de basisscholen moet enig onderricht gegeven worden in anatomie, fysiologie en eenvoudige ziektekunde.

Ook dienen ziekteoorzaken gelegen in de maatschappij zelf en in het milieu te worden bestreden. Wat de laatste categorie betreft mag hier worden volstaan met een verwijzing naar het hoofdstuk MENS EN OMGEVING. Bij de eerste gaat het om zaken als het opheffen van de woningnood, het reguleren van het verkeer, het verbeteren van de sociaal-hygiënische voorschriften ten aanzien van de arbeid en het toezicht op de naleving ervan.

Voorkomen is beter dan genezen. In een vroeger stadium opsporen van verhoogde risico's en ziekten is beter dan wachten tot zij manifest zijn geworden. Bij het opsporen van erfelijke ziekten, aangeboren afwijkingen en bij bevolkingsonderzoek kan het particulier initiatief overheidssteun vaak niet ontberen. Bevolkingsonderzoek in het kader van preventieve geneeskunde dient overigens slechts gericht plaats te vinden, waarbij voor- en nadelen zeer kritisch moeten worden afgewogen.

Rol van de overheid

Hierboven zijn in de alinea's die handelen over de eigen verantwoordelijkheid van het individu en over preventie reeds enige taken van de overheid genoemd. Daarbij blijft het echter niet. Al sinds Thorbecke is in ons land overheidstoezicht op de kwaliteit van de gezondheidszorg geaccepteerd. Geneesmiddelenregistratie wordt algemeen aanvaard. De overheid steunt de opleiding van medici, tandartsen, verpleegkundigen en beoefenaren van paramedische beroepen en stelt voorwaarden ten aanzien van hun kennis en vaardigheid. Terzijde: logopedie en ergotherapie dienen te worden opgenomen in de wet op de paramedische beroepen.

De overheid is echter ook betrokken bij het kostenaspect. In 1979 legde de volksgezondheid reeds beslag op 8,2 procent van het nationaal inkomen en dit percentage loopt nog op. In het stelsel zelf is geen effectieve rem ingebouwd, er is geen wal die het schip keert. Al te gemakkelijk wordt dit geweten aan de hoge inkomens van sommige medici. De inkomens van alle medici tezamen maken echter slechts 7 procent uit van de kosten van de volksgezondheid. Beperking lost het algemene probleem dus niet op. Dit neemt niet weg dat liberalen ook op dit punt bestrijding van monopolieposities voorstaan.

Ook wordt het ontbreken van een effectieve rem wel gebruikt als argument voor nationalisatie van de gezondheidszorg. Liberalen wijzen deze principieel af. Zij menen wel dat de volksvertegenwoordiging zou moeten bepalen welk deel van het nationaal inkomen aan volksgezondheid zal worden besteed en welke voorzieningen in elk geval aanwezig moeten zijn. Binnen de genoemde stringente randvoorwaarden moet worden gestreefd naar zelfregulering. Het verdient aanbeveling deze te institutionaliseren op regionale basis. In deze instituten met financiële verantwoordelijkheid komt behalve aan medici en andere betrokkenen - van verpleegkundigen tot verzekeraars - vooral ook een plaats toe aan vertegenwoordigers van patiëntenraden. De oprichting van zulke raden dient te worden aangemoedigd.

Patiënt en arts

De rechtspositie van patiënten ten opzichte van medici, klinieken, ziekenhuizen en dergelijke moet worden versterkt. Hoewel de patiënt (meestal) niet deskundig is op medisch terrein mag het zich onder behandeling stellen niet betekenen dat hij zijn mondigheid prijsgeeft. De beslissing over elke

individuele behandeling ligt (na advies van de arts) bij hem of bij zijn meest betrokken relatie, indien hij niet tot beslissen in staat is. Indien hij dit wenst moet hij volledig op de hoogte worden gesteld van de aard van zijn ziekte en van de behandeling. Hij krijgt het recht op inzage in het eigen medisch dossier en op afschrift van de relevante stukken. Tegenover derden blijft zijn privacy gewaarborgd.

De rechtspositie van de psychiatrische patiënt moet wettelijk geregeld worden. De vrijheid van artskeuze blijve principieel gehandhaafd. De werkelijkheid stelt aan die vrijheid zekere grenzen. Nodig is een verruiming van de praktische mogelijkheden een andere medicus te raadplegen.

Tevens moet de patiënt de gelegenheid hebben zich te laten verwijzen naar een van de hulpverlenende instanties op het terrein van de geestelijke gezondheidszorg. In het algemeen moet worden gestreefd naar vermenselijking van de hulpverlening. Verkleining der praktijken en kleinschaligheid van instellingen kan deze bevorderen.

Onderzoek en ethiek

Er is vooral de laatste tijd enige onrust ontstaan door ontwikkelingen in de medische wetenschap. Men vreest experimenten en wil sommige verrichtingen verbieden of beperken. Men bedenke evenwel dat wat thans als normaal wordt beschouwd (een open hartoperatie of een transplantatie) eens als angstaanjagend experiment werd gezien. Ten aanzien van onderzoek, bij voorbeeld dat naar recombinant-DNA (beïnvloeding van erfelijkheidsfactoren van levende organismen), geldt dat het eerder de taak van de overheid is zich in een vroeg stadium te beraden op maatregelen om misbruik te voorkomen dan om toeneming van kennis te blokkeren. Of er biologische kenmerken zijn, die op criminele aanleg duiden, staat allerminst vast. Onderzoek daarnaar wordt door deskundigen zinvol geacht. Er is geen reden zulk onderzoek te verbieden. Maar niemand mag zonder zijn bewuste instemming er toe worden gebracht aan zulk onderzoek deel te nemen.

Ook bij de toepassing van nieuwe mogelijkheden geldt steeds dat de patiënt na gedegen voorlichting zelf beslist en dat de medicus onderworpen blijft aan de openbare rechtspraak. Een voorbeeld: de biologische psychiatrie, die de medische behandeling van een aantal ernstige psychische ziektebeelden als dementie en schizofrenie met farmaceutische middelen in het verschieft brengt., kan van grote positieve betekenis blijken. Niettemin kunnen patiënten, dan wel hun verwanten, behandeling weigeren. Zeker gedragsbeïnvloedende middelen zouden kunnen worden misbruikt. Maar er is geen reden te veronderstellen dat zij gevaarlijker zijn dan andere geneesmiddelen.

Een wettelijk voorschrift dat alleen de arts (specialist) ze mag doen verstrekken, gekoppeld aan de plicht tot voorlichting moet voldoende worden geacht, indien het kwaliteitstoezicht functioneert en indien de medici elkaar voldoende op de hoogte houden. Misbruik van geneesmiddelen in het algemeen en dus ook van gedragsbeïnvloedende middelen doet zich niet alleen voor als zij ten onrechte worden voorgeschreven, maar ook als zij in strijd met de voorschriften worden gebruikt. Te denken valt aan kalmerende of psychotrope middelen.

De overheid dient er zorg voor te dragen dat het onderzoek naar alternatieve geneeswijzen onbevooroordeeld wordt ondernomen.

Nieuwe ontwikkelingen in de geneeskunde zijn niet zelden mede te danken geweest aan dierproeven. Er moet echter op worden toegezien dat deze tot het striktste minimum worden beperkt.

Behandeling en ethiek

Orgaantransplantaties hebben vele levens gered. Aangezien te transplanteren organen meestal worden weggenomen bij overledenen, is de vraag van toenemend belang, wanneer de dood is ingetreden. Deze vraag wordt niet door allen op dezelfde wijze beantwoord. Het is daarom noodzakelijk dat er hersendoodcriteria vastliggen, waaraan het medisch handelen kan worden getoetst.

Over abortus provocatus heeft in onze samenleving een jarenlange gedachtenwisseling plaats gehad, die leidde tot veel verdeeldheid en politieke strijd. Het liberale standpunt luidt dat de uiteindelijke beslissing over abortus bij de vrouw behoort te liggen, dat een arts die tot de ingreep bereid is door de wet in staat gesteld moet worden naar zijn overtuiging en wettig te handelen en dat geen arts verplicht kan worden de ingreep te verrichten. Vele artsen zijn er echter op bepaalde ook niet-medische gronden toe bereid. De vrouw is gerechtigd zich op die gronden tot een van hen te wenden.

Veel van dat standpunt is terug te vinden in het wetsontwerp dat in 1981 eindelijk een meerderheid verwierf, zowel in de Tweede als in de Eerste Kamer. Dat neemt niet weg dat de nieuwe wet sommigen - ook in liberale kring - te ver gaat, anderen juist niet ver genoeg.

Ook gelegaliseerde abortus blijft een noodsprong. Daarom moet een actief beleid worden bevorderd om door middel van voorlichting en daadwerkelijke hulp door artsen en daartoe geëigende verenigingen ongewenste zwangerschappen te voorkomen.

Pas als de openbare discussie voldoende is uitgekristalliseerd zal er wetgeving moeten komen die het moeilijke terrein van de euthanasie regelt. Liberalen zullen wetsontwerpen terzake toetsen aan het uitgangspunt dat de mens in beginsel het recht heeft te beslissen op welke wijze en op welk tijdstip hij zijn leven wenst te beëindigen.

Lichaam en geest

Het is wenselijk dat grondwettelijk het recht van een ieder om over eigen lichaam en geest te beschikken wordt vastgelegd. Inbreuken zijn onduelbaar. Erkend moet echter worden dat niet alle consequenties van dit recht kunnen worden overzien.

Zo is reclame een vorm van gedragsbeïnvloeding. Indien zij openlijk geschiedt en openlijk het doel stelt, kan iedereen vrijelijk beslissen er al dan niet gehoor aan te geven. Reclame dient aan voorschriften te worden gebonden teneinde misleidende reclame, onvolledige reclame (nadelen worden verzwegen, toegevoegde stoffen in eetwaren niet genoemd), verborgen reclame (zoals boodschappen via geluid, film en/ of televisie die niet bewust worden waargenomen), of reclame van schadelijke producten te weren.

Men kan echter pas dan van werkelijke geestelijke volksgezondheid spreken, als de meeste mensen door zelfplooiing mondig zijn geworden en zich een naar hun eigen inzicht, zinvolle levenshoud hebben verworven, zodat zij bestand zijn tegen teleurstellingen en tegen negatieve geestelijke beïnvloeding van welke aard dan ook.

Mens en welzijn

Het menselijk welzijn raakt op zeer verschillende wijzen aan alle facetten van het leven.

Welzijnsbeleid dient gericht te zijn op verhoging van de kwaliteit van het bestaan, waarbij voorrang moet worden gegeven aan vergroting van het welzijn van de zwakkeren in de samenleving, met als uiteindelijk doel de onafhankelijkheid en de werkelijke keuzevrijheid van de burgers.

Een goede woning, een prettige woon- en leefomgeving, het hebben van werk en een bevredigende kwaliteit van de arbeid zijn voorbeelden van zaken, die in belangrijke mate bepalend zijn voor het welzijn van de individuele burger.

Vergroting van dat welzijn van iedere burger is een centrale doelstelling van liberale politiek, taakstellend voor allerlei beleidsterreinen. Systemen en structuren behoren daarbij dienstbaar te zijn aan de mens. De overheid heeft bij het bevorderen van het menselijk welzijn eerst en vooral een voorwaardenscheppende taak.

Meer vrije tijd beschikbaar

Nu steeds minder tijd besteed wordt aan betaalde arbeid zal het welzijn van de burgers steeds meer worden bepaald door de ontplooiingsmogelijkheden die de toenemende vrije tijd biedt. Ook in dit opzicht hechten wij aan het verwerkelijken van zo groot mogelijke ontplooiingskansen voor de mens. Daartoe zullen er keuzemogelijkheden op velerlei terreinen moeten zijn. De noodzaak van een gericht voorwaardenscheppend vrije tijdsbeleid wordt derhalve groten

Tot dusver wordt vrije tijd nog teveel beschouwd als een compensatie voor arbeid. In veel gevallen genieten alleen zij, die arbeid verrichten, van de vrije tijd. Zij die tegen hun wil niet in de gelegenheid zijn te werken, missen niet alleen ontplooiingsmogelijkheden in hun werk; zij zullen veelal ook in hun vrije tijd niet tot ontplooiing komen.

Wat doen we ermee?

Een behoeften-onderzoek moet duidelijk maken welke leemten er op alle terreinen van de vrije tijdsvoorzieningen worden gevoeld.

De voorzieningen dienen waar mogelijk kleinschalig te zijn en in de woonomgeving te worden gecreëerd, waarbij gelet moet worden op de gevolgen voor milieu en ruimtelijke ordening. Zij dienen zoveel mogelijk voor een ieder toegankelijk te zijn. Bij de opzet en de bepaling van de gebruiksmogelijkheden moet rekening worden gehouden met specifieke behoeften van bepaalde doelgroepen.

Vrije tijdsbeleid zal ook een onderwijskundige invalshoek dienen te hebben. Behalve op de toekomstige arbeidssituatie van de leerling moet het onderwijs ook gericht zijn op algemene vorming en creativiteitsontwikkeling, dit mede ter voorbereiding op een bewuste vrije tijdsbesteding.

Met het oog hierop is het ook wenselijk het organiseren van vrije tijdscurssussen te stimuleren. Bovendien behoren in het hele onderwijssysteem zelf voldoende mogelijkheden te bestaan voor onderwijs en vorming als vorm van vrije tijdsbesteding. Het vrijwilligerswerk, met name in de sociaal-culturele dienstverlening, dient de overheid te stimuleren mede als onderdeel van mogelijke vrije tijdsbesteding. Ook valt te denken aan het stimuleren tot en het zinvol maken van deelneming aan inspraak- en medezeggenschapsprocessen, zodat een actieve betrokkenheid van de burgers zelf bij de vormgeving van hun eigen woon-, werk- en vrije tijdssituatie wordt bevorderd.

Sport en recreatie

Belangrijke pijlers van het vrije tijdsbeleid zijn de beleidsterreinen sport en recreatie. De overheid dient op die terreinen zodanige voorwaarden te scheppen dat de burgers zowel in actieve als in passieve zin aan deze activiteiten deel kunnen nemen.

Er dient een breed scala van voorzieningen en mogelijkheden te ontstaan, zodat iedere burger naar eigen keuze vrije tijdsactiviteiten kan ontwikkelen.

Bij de stimulering van amateuristische sportbeoefening, zowel in georganiseerd als in ongeorganiseerd verband, ware de begeleiding door topsporters en trainers te bevorderen.

Topsport kan beschouwd worden als een belangrijk onderdeel van het gehele sportgebeuren. Zij voorziet in hoge mate in passieve recreatie, betekent een stimulans voor velen om actieve recreatie te gaan beoefenen en fungeert regelmatig als visitekaartje van het land. Topsportbeoefening moet dan ook worden gestimuleerd, in het oog houdend dat zij niet ten koste mag gaan van de geestelijke en lichamelijke gezondheid van de sportlieden. Ook hier heeft de overheid een voorwaardenscheppende taak, eventueel in financiële zin. Veel aandacht zal bovendien moeten worden gegeven aan de maatschappelijke begeleiding van topsporters, zowel tijdens als na de actieve sportperiode.

Cultuur

Het cultuurbeleid dient er op gericht te zijn de burgers kennis te laten nemen van de verworvenheden van de cultuur, de culturele bewustwording te stimuleren en een klimaat te scheppen, waarin de kunstenaar zijn talenten zo volledig mogelijk kan ontplooien. Voorts moet het zich richten op het behoud van waardevolle cultuuruitingen alsmede op het mogelijk maken van nieuwe ontwikkelingen. De overheid dient voorwaarden te scheppen voor ontwikkeling en verspreiding van een veelzijdig culturaanbod. Daardoor biedt zij de burgers (zowel jong als oud) kansen om eigen voorkeuren te volgen en stimuleert zij hen zich naar eigen aard en aanleg te ontwikkelen.

Via de media en door creatieve vorming binnen het onderwijs dient de culturele bewustwording van de burgers te worden aangewakkerd. Het beleid moet voorwaardenscheppend zijn, zowel voor actieve als voor passieve kunstbeoefening. Zo groot mogelijke deelneming door zoveel mogelijk burgers dient een van de uitgangspunten van het beleid te zijn. Maar het recht van elke burger om zelf zijn wijze van

ontplooiing te kiezen mag niet worden aangetast Ook dient de overheid zich te onthouden van een cultuurbeleid, dat er op gericht is een bepaalde maatschappijvisie op te leggen.

De overheid behoort uitbreidingen versterking van de amateuristische kunstbeoefening te stimuleren - o.m. door het onderwijs en bij wijkgerichte activiteiten - en begeleiding door professionele kunstbeoefenaars te bevorderen.

Speciaal op het terrein van de cultuur dient de overheid zich bij haar subsidiebeleid te laten leiden door het belang van de kunstinstelling in het gehele culturele patroon en zich, voor wat een waardebepalend oordeel betreft, te laten adviseren door deskundigen.

Vermenselijking van de hulp

Om het geheel van voorzieningen doorzichtiger en toegankelijker te maken en om de solidariteit tussen de leden van de samenleving zelf weer te versterken, zal op het terrein van de hulpverlening een heroriëntatie moeten plaatshebben. De wensen van hulpvragers moeten het uitgangspunt zijn bij hulpverlening. Deze vermenselijking en individualisering van de hulpverlening vragen langs een aantal lijnen om sociale vernieuwing.

In de eerste plaats moet er een decentralisatie van het welzijnsbeleid naar de lagere overheden plaats hebben, met slechts een marginale toetsing door de overheid. Dit met name ook om in nauwe samenspraak met de bevolking te komen tot afstemming van de voorzieningen op de gevoelde behoeften.

In de tweede plaats dient gestreefd te worden naar een goede, gecoördineerde eerstelijnszorg. Samenwerking op basis van vrijwilligheid in kleinschalige en persoonsgerichte centra van hulpverlening kan daartoe een bijdrage leveren. Het moet gestimuleerd worden dat particuliere ondernemingen deelnemen aan het systeem van dienst- en hulpverlening. Bejaarden, zieken en gehandicapten dienen de gelegenheid te krijgen zo lang mogelijk in hun vertrouwde omgeving te blijven wonen. Het beleid moet gericht zijn op een zo groot mogelijke zelfstandigheid en zelfwerkzaamheid van deze groepen. Een gedifferentieerd hulpverleningssysteem dient daarop aan te sluiten. Tegen betutteling moet worden gewaakt.

In de derde plaats moet de rol van beroepskrachten in het uitvoerende welzijnswerk worden teruggedrongen ten gunste van het vrijwilligerswerk, dat meer directe banden met de samenleving heeft. Hoewel er werk blijft bestaan waarbij de beroepskrachten wel een uitvoerende taak hebben, zullen zij in het algemeen een begeleidende en trainende taak behoren te hebben. Beroepskrachten moeten, meer dan in het verleden is gebeurd, trachten de vrijwillige hulpverlening te stimuleren. Barrières voor het verrichten van vrijwilligerswerk, ook financiële, moeten worden weggenomen. Om aan het proces van maatschappelijk isolement een halt toe te roepen dient de overheid te stimuleren dat zij, die om welke reden ook, geen arbeid in traditionele zin meer kunnen verrichten, in ander verband zo veel mogelijk bij het sociale leven worden betrokken. Op tal van plaatsen in de maatschappij, en met name in de welzijnszorg, zouden ook gehandicapten en bejaarden functies kunnen bekleden, die hun leven meer zin en inhoud geven.

In de vierde plaats dienen de voorzieningen voor specifieke groepen zoals jongeren, bejaarden, gehandicapten en culturele en etnische minderheden, zoveel mogelijk te worden geïntegreerd in de

algemene hulp- en dienstverlening. In het algemeen dienen zo weinig mogelijk categorale organisaties en instellingen te bestaan. Dat neemt niet weg dat soms specifieke voorzieningen onontkoombaar zullen zijn, zoals accommodaties voor het jongerenwerk, aangepaste sport- en recreatievoorzieningen voor bejaarden en gehandicapten en eigen accommodaties voor culturele en etnische minderheden.

Naar een multicultureel Nederland

Het aantal culturele en etnische minderheden in ons land wordt geleidelijk aan groter. De tweede generatie daarvan krijgt te kampen met sterke identiteitsproblemen en zal het gevoel krijgen te worden gemengd tussen twee cultuurpatronen. Dat leidt tot grote spanningen in de maatschappij.

Om die spanningen zoveel mogelijk te voorkomen dient de overheid een beleid te voeren dat ruimte biedt aan behoud en ontwikkeling van de eigen cultuur en identiteitsbeleving van de verschillende groeperingen, een en ander binnen de normen en mogelijkheden van de Nederlandse samenleving.

Een geleidelijke opnemng in onze samenleving moet mogelijk worden gemaakt. Van belang daarbij zijn: een aangepast onderwijsbeleid, gericht op onder meer het wegwerken van taalachterstand; uitoefeningsmogelijkheden van de eigen godsdienst; aangepaste vormen van dienst- en hulpverlening en eigen voorzieningen.

Onze samenleving zal zich open moeten stellen voor de zeden en gebruiken van buitenlanders. Voldoende voorlichting aan Nederlanders over de culturele en godsdienstige achtergronden van de hier verblijvende buitenlanders is daartoe geboden. Eenzelfde voorlichting over ons land aan de buitenlanders is echter evenzeer geboden.

Het beleid dient uit te gaan van wederzijdse verdraagzaamheid en gelijkwaardigheid. Negatieve discriminatie moet worden vermeden. Degenen die tot culturele en etnische minderheden behoren zijn in onze pluriforme samenleving volwaardige burgers met gelijke rechten en plichten. Zij dienen dan ook op alle terreinen als zodanig te worden beschouwd en behandeld.

Na een bepaalde periode van hun verblijf in ons land wordt aan buitenlanders het actief en passief kiesrecht voor gemeenteraden gegeven. Het kiesrecht voor Provinciale Staten en voor de Tweede Kamer blijft echter voorbehouden aan inwoners met de Nederlandse nationaliteit.

Gelet op het beperkte opname- en integratievermogen van onze samenleving dient juist in het belang van een op bovenstaande uitgangspunten gebaseerd minderhedenbeleid een restrictief toelatingsbeleid te worden gevoerd.

Betaalt de gebruiker?

Op die terreinen van de sociaal-culturele sector waar een volledige eigen keuzemogelijkheid bestaat, zou de relatie tussen beslissen, genieten en betalen weer in grotere mate moeten worden aangebracht. Met betrekking tot bepaalde voorzieningen moet meer het principe "de gebruiker betaalt" worden toegepast. Het heffen van retributies zal de kwaliteit van de voorzieningen ten goede kunnen komen en de eigen verantwoordelijkheid vergroten. Voor de minst draagkrachtigen moeten reductiemogelijkheden aanwezig zijn, opdat drempelvorming vermeden wordt.

beginsel vrijheid van vestiging; overheden kunnen echter ten behoeve van het milieu beperkende voorwaarden stellen.

Taak voor allen

Het milieubeleid dient zich te richten op de actieve medewerking van individuele burgers, bedrijven en instellingen, die vooral kan worden verkregen door hun een kans te geven initiatieven te ontplooiën en verantwoordelijkheid te dragen. Het is de taak van de overheid in samenwerking met particuliere milieu-organisaties de bevolking indringend en bij herhaling voor te lichten over milieuproblemen en aan te geven wat van de burgers, van het bedrijfsleven, ja van allen mag en moet worden verlangd.

Nu zijn de mogelijkheden voor het individu om bij te dragen aan de oplossing van de milieuproblematiek beperkt. Het wonen, het verkeer, het pakket goederen en diensten bieden hem nauwelijks een keuze. Wettelijke maatregelen moeten bepalen welke milieuaantasting nog toelaatbaar is, ruimtelijke maatregelen moeten de ontluistering tegengaan die ons land nog steeds treft en financiële maatregelen moeten een kiezen voor milieuvriendelijk handelen begunstigen. Dit veronderstelt ook dat de burger op de hoogte is van de manier waarop hij het milieu aantast en hoe die aantasting kan worden voorkomen. Het onderwijs, de milieu- en consumentenorganisaties zullen daartoe moeten bijdragen. Simpele maatregelen overigens kunnen het voeren van vervuiling tegengaand beleid al onderstrepen, zoals de scheiding van afval bij de bron (papier, glas, blik).

Milieubeleid is grenzenstellend, voorwaarden opleggend en mogelijkheden scheppend. Het stelt grenzen aan milieu-aantastende activiteiten. In de praktijk wil dat zeggen: een selectief beleid bij vestiging van nieuwe bedrijven, het saneren van vervuilende bedrijven en het bevorderen van technieken, die verontreiniging tegengaan. Hetzelfde geldt ten aanzien van ingrepen in de structuur van bodem en landschap die de kwaliteit van de omgeving bederven. Het scheppen van mogelijkheden binnen het milieubeleid vereist een financiële stimulans voor innovatie, voor ontwikkeling van schone technieken en de toepassing van milieuvriendelijke procédés.

Gedecentraliseerde uitvoering

Het milieubeleid is verweven met praktisch alle terreinen van overheidsbeleid op alle bestuurlijke niveaus. Dat maakt het voeren van een samenhangend milieubeleid ingewikkeld. Het vergt een overzichtelijke regeling van de diverse verantwoordelijkheden. Zonder medeverantwoordelijkheid van alle bestuurslagen is geen goed milieubeleid te voeren; zonder toedeling van reële bevoegdheden is geen medeverantwoordelijkheid waar te maken. Wij willen onverkort vasthouden aan een gedecentraliseerde uitvoering van het milieubeleid, tenzij het gaat om iets dat ver uitgaat boven lokaal of regionaal belang. Zo wordt ook bereikt dat het milieubeleid zo dicht als maar enigszins mogelijk is bij de burger wordt gemaakt.

Normstelling en planning

De normstelling- kwantitatief en kwalitatief- is de vertaling van de aanspraak van de burger op een gezond leefmilieu en van de noodzaak ecologische evenwichten in stand te houden. Normstelling zal op rijksniveau gestalte moeten krijgen; de provincie kan aanvullende normen stellen. Deze hebben

echter alleen betrekking op oorzaken en gevolgen die uitsluitend van regionale aard zijn. Indicatieve meerjarenprogramma's vormen het instrument van de landelijke normstelling. Zij zullen hun weerslag moeten vinden in een stelsel van milieu beleidsplannen van de provinciale overheid.

Met het ontwikkelen van meerjarenplanning staat of valt het milieubeleid. Ter wille de van de eenheid van het overheidsbeleid dient de planning op het ene terrein rekening te houden met en in te spelen op de planning die elders van de grond komt. Het milieubeleid maakt gebruik van de instrumenten van het ruimtelijk beleid. In de overlegkaders daarvan wordt op een vroegtijdig moment informatie ingebracht over ontwikkelingen, die veelal ook gevolgen voor het milieu met zich brengen. Criteria aan het milieubeleid ontleend, zullen dienen als randvoorwaarden in de ruimtelijke planning.

De ruimte is een schaars goed. In ons dichtbevolkte land betekent dit woekeren met de beperkte beschikbare ruimte. Net als bij het milieubeleid vereist dat denken op lange termijn. Woning- bouw, werkgelegenheid, industriële en agrarische activiteiten, verkeer en recreatie moeten zo op elkaar worden afgestemd dat het functioneren van het geheel de kwaliteit van de onderdelen verhoogt. Dit vraagt planning, die niet mag vervallen in een bureaucratische bezigheid, maar moet zijn gericht op het bevorderen van werkelijke vrijheid van het individu zoals gedefinieerd in de Beginselverklaring van de VVD.

In het ruimtelijk beleid dient een grotere plaats ingeruimd te worden voor decentralisatie naar de provincie en de gemeente. In onze visie bewerkstelligt de provincie de samenhang van de drie bestuursniveaus. Het streekplan moet daartoe als beleidsinstrument verder worden ontwikkeld. Dit geeft het kader aan waarbinnen de gemeenten kunnen handelen.

Leefbaarheid

De woningnood die wij in het midden van de jaren zeventig dachten te hebben opgelost, is als probleem weer levensgroot bij ons. De jaren tachtig vergen een aanzienlijke inspanning van de samenleving om het nog immer bestaande tekort aan woningen terug te dringen. Nieuwe problemen komen daarbij op ons af. Het gaat bij voorbeeld om meer accent in het bouwprogram op de behuizing van een- en tweepersoonshuishoudens en op aangepaste woningen voor gehandicapten.

Het gaat vooral om een grootscheepse aanpak van de stadsvernieuwing. De teloorgang van de binnensteden is een van de droeve ontwikkelingen van de laatste twee decennia. Herstel van de steden en van hun functie als primair woongebied is een opdracht voor de komende jaren. Steden zijn vaak rijk aan cultuur. Stadsvernieuwing moet dienstbaar zijn aan cultuurbehoud en gaat verkrotting tegen. Vooral ook daar, waar hele wijken gaandeweg worden bevolkt door vertegenwoordigers van etnische minderheden. Laat de Nederlandse samenleving die ontwikkeling op haar beloop, dan zaait zij de kiemen voor een soort onrust, die sommige steden in het buitenland al eerder in het nieuws bracht. Want het verdraagzame Nederland rust hier en daar op een vliedunne laag.

Wij bepleiten een meerjarenprogramma voor de stadsvernieuwing. De gemeenten moeten financieel in staat worden gesteld om, ook met ruimte voor het particulier initiatief, deze taak uit te voeren.

Mensen wonen en recreëren. Zij hebben ook behoefte aan recreatiemogelijkheden in stedelijke gebieden. Aanleg en behoud van landschapsparken blijven geboden.

Wonen, werken en recreëren moeten, mede uit een oogpunt van milieubeleid, zo op elkaar worden afgestemd dat de noodzaak en de behoefte om zich te verplaatsen geringer worden. Om de Randstad leefbaar te houden, moet een verstandig autogebruik aantrekkelijk worden gemaakt. Verbetering van de kwaliteit van het openbaar vervoer door een integraal vervoersbeleid (afstemming van aankomst- en vertrektijden van diverse typen openbaar vervoer, een vervoersbiljet, "park en ride", taxigebruik, etc.) is daartoe gewenst. Dit geldt uiteraard niet alleen voor de Randstad, maar voor het gehele land. Een anti-autobeleid staat ons niet voor de geest, omdat de auto een belangrijke factor is voor de individuele ontplooiing. Wel een beleid dat de keuze reëel maakt soms de auto, soms het openbaar vervoer.

Innovatie en milieu

Bij de ontwikkeling van een economisch beleid moet ernstig rekening worden gehouden met de eisen, die het milieubeheer stelt. Een geleidelijke uitbouw en aanpassing van de milieuvoorschriften geeft de industrie de gelegenheid om op intensieve en creatieve wijze nieuwe, minder vervuilende processen en produkten te ontwikkelen en zich daarop in te stellen zonder al te hoge kosten. Op het niveau van het individuele bedrijf, de bedrijfstak en een regio kunnen milieumaatregelen, als zij leiden tot belangrijke kostenverhogingen, tot gevolg hebben, dat door beperking van afzetmogelijkheden, werkloosheid ontstaat.

Milieuwetten moeten daarom tijdelijke steunmaatregelen mogelijk maken, die sluiting kunnen voorkomen.

Bij stimulering van de economische bedrijvigheid is een toenemende gerichtheid op de milieuhygiënische aspecten geboden, die nog meer dan in het verleden een preventief karakter moet hebben, opdat kostbare saneringen later worden voorkomen. Naast het bevorderen van schone technologie en van innovaties, moet aan de productie van milieubeschermdende apparatuur eindelijk eens geconcentreerde aandacht worden gegeven.

Milieu kent geen grenzen

Met een harmonisch en gecoördineerd beleid binnen de eigen landsgrenzen zijn wij er niet. Er bestaat grensoverschrijdend milieubederf en vervuiling van de biosfeer. Vervuiling van oceanen, rivieren en hun stroomgebieden en verstoring van het klimaat zijn de sprekende voorbeelden daarvan. De bestrijding van die verschijnselen vereist internationaal overleg en internationale normstelling.

Ook in Europa valt ter zake nog heel wat opbouwend werk te verrichten. Wij bepleiten Europese actieprogramma's voor het milieu en minimumnormen voor de kwaliteit van het leefmilieu, die in de gehele Gemeenschap van kracht moeten zijn. Als dat eenmaal het geval is, kan concurrentievervalsing worden tegengegaan, uit beduchtheid waarvoor nu nationale maatregelen kunnen worden tegengehouden.

Ook de ruimtelijke ontwikkeling in Europa, vooral in de grensgebieden, verdient de aandacht. Grensoverschrijdende hinder en vervuiling moeten worden voorkomen door tijdig voorgenomen plannen en maatregelen met de verantwoordelijke autoriteiten in de betreffende landen te bespreken,

om tot onderlinge overeenstemming te komen.

Bij dit bestuurlijke contact moeten ook afspraken over inspraakprocedures worden gemaakt.

MENS EN ARBEID

Arbeid omvat alle activiteiten en werkzaamheden die ten bate aan een samenleving kunnen worden verricht. Deze kunnen worden onderverdeeld in betaalde en niet-betaalde arbeid.

Het verrichten van arbeid is geen doel op zichzelf, maar een zeer belangrijk middel om verschillende doeleinden te verwezenlijken.

De functies van het verrichten van arbeid zijn:

- * het verschaffen van goederen en diensten waaraan behoefte bestaat of waarvan verwacht mag worden dat daaraan in de toekomst behoefte zal bestaan;
- * het verschaffen van een mogelijkheid om door deelneming aan het maatschappelijk verkeer tot individuele ontplooiing te komen.

De functies van betaalde arbeid in het bijzonder zijn:

- * het verschaffen van de mogelijkheid dat de mens een inkomen verwerft voor zichzelf en voor de aan zijn zorg toevertrouwd;
- * het verschaffen van de mogelijkheid een overdrachtsinkomen te scheppen voor diegenen, die geen betaalde arbeid verrichten;
- * het verschaffen van de mogelijkheid om bezit te verwerven.

Recht op arbeid

Wij stellen de individuele ontplooiing centraal in onze politieke uitgangspunten. Daarom zal er naar zodanige omstandigheden moeten worden gestreefd dat ieder individu, man en vrouw, de gelegenheid krijgt menswaardige en zinvolle arbeid te verrichten, die zo goed mogelijk aansluit bij individuele wensen en bij verworven kennis en vaardigheden.

Bij het streven naar dit doel kunnen de volgende knelpunten worden onderscheiden:

- * de maatschappij maakt een periode door van grote moeilijkheden om aan eenieder die betaalde arbeid wil en kan verrichten werkgelegenheid te verschaffen; deze moeilijkheden zijn overwegend structureel van aard;
- * aan de behoefte tot erkenning, participatie en medezeggenschap wordt nog onvoldoende tegemoet gekomen, doordat de werknemer als individu in het algemeen nog te weinig als een gelijkwaardige partner in het arbeidsproces tot zijn recht kan komen;
- * door de toenemende concentratie, schaalvergroting, mechanisatie en automatisering en de daarvan afgeleide arbeidsverdeling en specialisatie is de ontpersoonlijking in de arbeidsverhoudingen vergroot.

Dit heeft tot vormen van vervreemding geleid. Hierbij dient te worden onderkend dat automatisering gelukkig ook veel arbeid, die niet of nauwelijks menswaardig was te noemen, van de mens heeft overgenomen;

- * ondanks de technologische ontwikkeling wordt er toch ook nog steeds veel onaangenaam werk verricht, omdat het uit economisch oogpunt niet kan worden gemist;
- * de arbeidsmobiliteit in het algemeen en die van de oudere werknemers in het bijzonder wordt sterk beperkt door het verschil in pensioenregelingen en premies;
- * de organisatiestructuur van de bestaande beroepsarbeid biedt onvoldoende mogelijkheden om tegemoet te komen aan de veranderende opvatting over arbeid.

Werk voor allen

Volledige werkgelegenheid is bereikt wanneer alle arbeidsbehoevende mannen en vrouwen een arbeidsplaats kunnen innemen die zo dicht mogelijk aansluit bij hun redelijke wensen en bij de door hen verworven kennis en vaardigheden.

Al heeft het streven naar volledige werkgelegenheid voor liberalen hoge prioriteit, het is niet noodzakelijk gebonden aan een beroepsleven tot het 65e levensjaar, gedurende 48 weken per jaar, 5 dagen per week en 8 uur per dag. De technologische ontwikkeling van onze samenleving biedt een toekomstbeeld waarin het totale produktievolume behouden kan blijven en zelfs nog kan groeien bij steeds kortere arbeidstijd, terwijl onze beroepsbevolking nog zal toenemen.

Verbetering van het rendement van de bedrijven kan een bijdrage leveren aan de verwezenlijking van de volledige werkgelegenheid.

Werk verdelen

Bij het streven om iedereen toch van de functies van arbeid te laten profiteren is het onontkoombaar in toenemende mate ook vormen van verdeling van de beschikbare arbeid te bevorderen, daarbij rekening houdend met de daar aan verbonden kosten en baten.

Dit kan onder meer bereikt worden door:

- * vrijwillig eerder uittreden uit het arbeidsproces;
- * systemen van arbeidstijdverkorting;
- * stimuleren van deeltijdarbeid o.a. door tweelingbanen;
- * opnemen van al dan niet betaald studieverlof.

Een andere mogelijkheid, die de flexibiliteit kan bevorderen die wij heden ten dage node missen, is gelegen in het combineren van een zelfstandig beroep met deeltijdarbeid in loondienst.

Alternatief werk en vergoeding

Wij erkennen dat een ieder die werken kan, de vrijheid heeft om te beslissen op welke wijze hij of zij aan het maatschappelijk verkeer wenst deel te nemen. Er zijn vele taken te vervullen die niet of niet direct onder de noemer van de betaalde arbeid vallen, maar desalniettemin een zinvolle bijdrage aan

de maatschappij kunnen inhouden. De vrijheid om zo'n keuze te doen vormt een onderdeel van de beloning die men geniet. Een eventuele geldelijke vergoeding zal dan ook op een niveau moeten liggen dat beduidend lager is dan de thans geldende minimuminkomensgrens. Betaalde arbeid behoudt daarmee een financieel bepaalde aantrekkelijkheid. Het arbeidsbureau zal tezamen met instellingen uit het welzijnsveld de mogelijkheden tot vrije maatschappelijke dienstverlening moeten inventariseren, de bestaande wensen daarop moeten afstemmen, allen die hiervoor in aanmerking willen komen moeten inschrijven en de controle moeten regelen.

Als het individu aanspraak maakt op het recht op betaalde arbeid en eventueel op de daarop gebaseerde rechten op uitkering dienen richtlijnen voor passende arbeid duidelijk geformuleerd, veel ruimer geïnterpreteerd en vervolgens strikter toegepast te worden dan thans het geval is. Een totaal pakket van maatregelen dient de arbeidsmobiliteit te vergroten, zoals regels voor passende werkafstand en omscholingsbeleid.

Diegenen die kunnen werken, maar die noch betaalde arbeid willen verrichten, noch vrije maatschappelijke diensten willen verlenen, hebben geen recht op enige uitkering van de overheid.

Vraag en aanbod op de arbeidsmarkt

Het beleid zal erop gericht moeten zijn dat alle maatschappelijk en economisch verantwoorde maatregelen genomen worden om een zo groot mogelijk aantal arbeidsplaatsen te behouden en nieuwe te creëren. Daarbij dient vooral de flexibiliteit van de beroepsbevolking bevorderd te worden.

Om het arbeidsmarktbeleid geloofwaardig te maken zullen daarbij de onvolkomenheden die veroorzaken dat zeer veel mensen werk zoeken en tegelijkertijd vele arbeidsplaatsen niet te vervullen zijn, moeten worden weggewerkt:

- * vernieuwingsactiviteiten in de particuliere sectoren bij de overheid zullen moeten worden gestimuleerd;
- * de aansluiting vanuit het onderwijs zal moeten worden verbeterd; de school zal bij zijn oriëntatie op het toekomstige leven veel aandacht moeten geven aan het beroepsleven door een verdere in- en doorvoering van beroepsoriënterend onderwijs. Van groot belang hierbij is dat de verworvenheden ten aanzien van het op de algemene ontwikkeling gerichte onderwijs behouden blijven;
- * vraag en aanbod zullen op inventieve manier bij elkaar gebracht moeten worden door het stimuleren van gedecentraliseerde projecten zoals bij voorbeeld banenmarkten;
- * er zullen uitgebreide flexibele mogelijkheden voor om-, bij- en herscholing moeten worden geschapen, waarbij ook aan bedrijfsopleidingen op grote schaal kan worden gedacht. Hiertoe zullen werkbare criteria vastgelegd dienen te worden.
- * er dienen maatregelen genomen te worden die de mobiliteit van de werknemer vergroten door bij voorbeeld belemmeringen in de pensioensfeer op te heffen.

Het werkgelegenheidsbeleid zal tevens gericht moeten worden op die streken en takken van bedrijf waar het aantal arbeidsplaatsen in verhouding tot de werkende bevolking tekort schiet, mits andere economische voorwaarden zo'n spreiding blijvend rechtvaardigen.

Volwaardig werk

Of werkgelegenheid volwaardig is wordt bepaald door de wijze waarop het individu zelf zijn werk

ervaart; door het evenwicht tussen wat de mens zelf geeft en wat hij ontvangt. Het wordt tevens bepaald door de mate waarin dat werk maatschappelijk en economisch zinvol wordt beschouwd.

De arbeid moet de toetsing aan gangbare opvattingen van menswaardigheid en sociale normen kunnen doorstaan. Zinvol is arbeid als de opbrengst van het produkt of het maatschappelijk effect van die arbeid tenminste de kosten (inclusief milieu en energie) op langere termijn dekt.

Economisch zinvolle arbeid waarborgt de continuïteit van de arbeidsplaats. Niet zinvol is het scheppen of instandhouden van permanente arbeidsplaatsen van overheidswege, uitsluitend ter wille van "werkverschaffing".

Concurrentievervalsing met overheids gelden ondergraaft de rentabiliteit van het concurrerend bedrijfsleven. Het beslag dat dit legt op de financiële middelen kan aangewend worden voor het scheppen van hoogwaardige arbeidsplaatsen.

Sociaal rechtvaardig inkomensbeleid

De vaststelling van lonen en inkomens dient beginsel in vrije onderhandelingen tussen de sociale partners of tussen de partijen die een arbeidsovereenkomst aangaan tot stand te komen.

In een periode van economische teruggang en structurele werkloosheid is de bemoeienis van de overheid met de inkomensontwikkeling echter vrijwel onvermijdelijk. Om uit de economische problemen te komen, de produktie te verhogen en de werkgelegenheid te bevorderen zal het inkomensbeleid van de overheid op korte termijn zeer stringent moeten zijn, met name als gerichte uitkomsten van het overleg tussen de sociale partners uitblijven. Om de economische groei te stimuleren zal de algemene inkomensontwikkeling achter moeten blijven bij de produktiviteitsontwikkeling. De matigingsmaatregelen die hieruit voortvloeien zullen alle groepen moeten omvatten, waarbij de lasten verdeeld moeten worden naar eisen van sociale rechtvaardigheid. Indien bij voorbeeld aan koppeling van lonen en overdrachtsinkomens niet valt te ontkomen, dienen huishoudens die van een minimuminkomen moeten leven en die uit meerdere personen bestaan, te worden ontzien. Alhoewel een stringent overheidsingrijpen indruist tegen liberale beginselen erkennen wij de noodzaak hiertoe bij een situatie van voortdurende werkloosheid.

Er zal echter steeds naar moeten worden gestreefd de inkomensontwikkeling op langere termijn zo veel mogelijk vrij te laten, waarbij bovendien een duidelijke verhouding moet bestaan tussen overdrachtsinkomens en loon.

Inkomensverschillen

Inkomensbeleid berust in liberale ogen op het verwerven van inkomen naar rechtvaardigheid, waarbij zo veel mogelijk de differentiatie van beloningsstelsels wordt bevorderd. Het dient niet gebaseerd te zijn op het betalen van loon naar behoefte. Indien men ervan uitgaat dat een ieder in beginsel in zijn elementaire materiele levensbehoeften kan voorzien, zijn verschillen in arbeidsinkomens die voortvloeien uit inspanningsverschillen, uit de aard van de werkzaamheden en uit de wijze waarop deze worden verricht, onvoorwaardelijk gerechtvaardigd.

Bovendien zal relatieve schaarste op de arbeidsmarkt in de beloning tot uiting moeten komen en rechtvaardigt werk, dat in het algemeen als onregelmatig, vuil, zwaar en eentonig wordt ervaren, eveneens een hogere beloning. Voor het goed functioneren van de arbeidsmarkt zijn inkomensverschillen in deze zin zelfs noodzakelijk. Inkomensverschillen uit hoofde van verschillen door andere oorzaken zijn slechts voorwaardelijk gerechtvaardigd of onvoorwaardelijk niet gerechtvaardigd. Voorwaardelijk gerechtvaardigd zijn verschillen in arbeidsinkomen als gevolg van verschillen in natuurlijke talenten en als gevolg van verschillen in risicoaanvaarding. Zij zijn gerechtvaardigd mits hierdoor de welvaart van de minst bedeelde groepen positief wordt beïnvloed. Nimmer gerechtvaardigd zijn verschillen in arbeidsinkomens als gevolg van onvoldoende sociale mobiliteit, het niet op elkaar afgestemd zijn van vraag en aanbod op deelmarkten van arbeid en verschillen die voortkomen uit monopolistische praktijken op deelmarkten van arbeid.

Openbaarheid

Om tot een zuiver inkomensbeleid te komen dient naar openbaarheid van inkomens te worden gestreefd.

Bij vergelijking van de inkomens van ambtenaren, trendvolgers en werknemers in het bedrijfsleven kunnen zogenaamde pakketvergelijkingen worden toegepast. Loonverschillen tussen beroepstakken moeten mogelijk zijn. Voor kleine zelfstandigen dient de achterstand ten opzichte van loontrekkenden te worden weggewerkt o.a. dooreen gericht prijsbeleid. Met gebruikmaking van bestaande belonings- en functiewaarderingssystemen dienen ook voor andere maatschappelijke en economische deelgebieden classificaties te worden gemaakt, teneinde de verschillen in beloning binnen die sectoren zichtbaar te maken. In het verlengde hiervan zullen voor de sector van de vrije beroepen maximumtarieven moeten worden vastgesteld. Bovendien kunnen voor deze sector niet gerechtvaardigde inkomensverschillen worden opgeheven door allerlei toetredingsbelemmeringen weg te nemen.

Vermenselijking van de arbeid

Het beleid moet mede gericht zijn op de kwaliteit van de arbeidsplaats.

De vermenselijking van de arbeid komt tot uiting, niet alleen in materiele verbeteringen van arbeidsplaatsen maar ook in immateriële omstandigheden, zoals:

- * het respecteren van de mens in zijn arbeid;
- * taakafwisseling;
- * het verantwoordelijkheid dragen voor een afgerond deel van het werk;
- * veiligheid en gezondheid;
- * prettige werkomgeving.

Schaalverkleining kan van groot belang zijn voor het bereiken van een hogere kwaliteit van de arbeid. De motivatie van de werk nemer in kleinere organisatie-eenheden blijkt, gezien de verzuimcijfers, groter te zijn dan die in grotere eenheden. Met name in het kader van de dienstverlening zijn er grote mogelijkheden voor zelfstandigen in het kleine bedrijf. In dit verband zal de provinciale en gemeentelijke overheid gestimuleerd moeten worden in de bestemmingsplannen vestiging van kleine bedrijfjes mogelijk te maken zonder al te veel beperkende

bepalingen.

Maar ook binnen grote organisatorische eenheden kan, door bevordering van kleinschaliger organisatiestructuren, de kwaliteit van de arbeid vergroot worden.

Veilige arbeidsomstandigheden zijn van groot belang. Risico's van industriële en daarmee samenhangende activiteiten dienen zoveel mogelijk te worden beperkt. Bij het overleg over veiligheidsbevorderende maatregelen dienen de (economische) offers in redelijkheid te worden afgewogen tegen de verwachte baten in de vorm van verhoogde veiligheid. Internationale afspraken in deze zullen zoveel mogelijk als leidraad moeten dienen bij wetgeving die tot doel heeft de industriële veiligheid te vergroten, teneinde concurrentievervalsing te vermijden.

Vermenselijking van de structuren

Een toenemende participatie en betrokkenheid in het besluitvormingsproces op basis van gelijkwaardigheid zal aan de deelnemers van het arbeidsproces moeten worden geboden, opdat de kwaliteit van de arbeid wordt verhoogd en er van een werkelijke individuele ontplooiing sprake kan zijn.

De economische en maatschappelijke onzekerheid maakt dat de werknemer een verderstrekend belang heeft bij de continuïteit van zijn arbeidsplaats dan alleen het verwerven van direct inkomen. Naarmate hij in staat en bereid is mede verantwoordelijkheid te dragen voor beslissingen, die die continuïteit kunnen beïnvloeden, heeft hij recht op medezeggenschap bij die beslissingen.

Nieuwe zeggenschapsverhoudingen zullen moeten ontstaan die het doel van de organisatie dienen, maar die bovendien tegemoet komen aan de persoonlijke behoefte aan ontplooiing en veiligstelling van arbeidsplaats en inkomen.

Hierbij zullen rechten en plichten vastgelegd moeten worden met betrekking tot:

- * gemeenschappelijke doelstellingen;
- * sociaal beleid en de verslaglegging daarvan;
- * organisatie van de besluitvorming;
- * rechtsbescherming.

Vrouw en arbeid

De arbeid in de huishouding is volledige en volwaardige arbeid met een afgeleid inkomen. Maar de vrouw zal in toenemende mate willen deelnemen aan het arbeidsproces buitenshuis en in het bijzonder ook betaalde arbeid willen verrichten.

Dit benadrukt ons standpunt ten aanzien van volledige werkgelegenheid, arbeidsverdeling en arbeidsmarktbeleid.

De maatschappij moet mannen en vrouwen gelijke kansen en opleidingsmogelijkheden geven, zodat het traditionele rol patroon kan verdwijnen.

Wanneer samenlevingspartners besluiten samen als kostwinner op te treden, hetzij beiden in deeltijd,

hetzij met een volle dagtaak, dan moet dit als een vrije keuze mogelijk zijn.

Wij erkennen het volledig inkomensrecht van partners in een samenlevingsverband zonder extra fiscale of andersoortige belemmeringen. Het recht op betaalde arbeid voor iedereen met een daaraan verbonden recht op inkomen mag niet afhankelijk worden gemaakt van de inkomsten van de partner.

Beide partners zullen dan doordrongen moeten zijn van het feit dat zij voor een groter beslag op maatschappelijke dienstverleningscentra (bij voorbeeld kinderdagverblijven) naar rato een grotere financiële bijdrage moeten leveren.

De rechtspositie van de vrouw en van zelfstandigen, die vaak meewerken in het bedrijf van de man zonder arbeidsovereenkomst en sociale zekerheid moet worden verbeterd.

Niemand vergeten

Door overheid en bedrijfsleven dienen voldoende kansen te worden geboden aan mindervaliden. De overheid zal hierbij regels moeten stellen en voorbeeld moeten geven.

Werkloosheid van jongeren is een zeer schrijnend element van de werkgelegenheidssituatie in onze maatschappij. De psychische gevolgen kunnen ernstig zijn en ook aan de samenleving schade toebrengen. Veel fysieke en geestelijke arbeidskracht blijft ongebruikt. De oplossing zal moeten worden gevonden in de wisselwerking tussen onderwijs en arbeidsmarkt in de meest ruime zin en in een passend beloningsstelsel.

Uitgaande van de gedachte dat een vaste pensioenleeftijd in ons arbeidsbestel niet gewenst is zullen ouderen die dat verkiezen zoveel mogelijk in de gelegenheid worden gesteld eerder uit het arbeidsproces te treden. Aan jongeren zal hierdoor meer ruimte kunnen worden gegeven door middel van opschuiving.

Personen die op oudere leeftijd werkloos worden zien zich vaak geplaagd voor de moeilijke zo niet onmogelijke taak een vergelijkbare werkkring te krijgen en lopen het risico definitief uitgeschakeld te worden. Teneinde een onvrijwillig vervroegd uitreden uit het arbeidsproces tegen te gaan dient misbruik van de arbeidsongeschiktheidswet door de werkgever bestreden te worden en moeten specifieke knelpunten van ouderen op de arbeidsmarkt worden weggenomen.

MENS EN WELVAART

De liberale beginselen gelden ook in het economisch leven. De kleine zelfstandige, het midden- en kleinbedrijf in het algemeen, en ook de ondernemers in het grotere bedrijf, zij allen behoeven vrijheid voor het nemen van initiatieven en voor het nemen van verantwoorde beslissingen.

De sociale markteconomie

Vanwege hun beginselen zijn liberalen voorstanders van de markteconomie. De kern van dat stelsel is de wisselwerking tussen vraag en aanbod. De consumenten beslissen over de vraag over het aanbod de ondernemingen. Indien beslissingen over productie en investeringen gedecentraliseerd en ondernemingsgewijs worden genomen door elkaar beconcurrerende zelfstandige bedrijven, kunnen voorkeuren van consumenten beter worden gehonoreerd dan bij een centraal geleide planeconomie en is de vrijheid van consumptie en productie verzekerd.

Bovendien heeft dit stelsel het vermogen zich aan te passen aan de zich wijzigende omstandigheden, doordat het de nadruk legt op eigen verantwoordelijkheid en appelleert aan de inventiviteit van velen. Juist op dat aanpassend vermogen zal in de tachtiger jaren een groot beroep worden gedaan.

Ingrijpen van de overheid in de markteconomie zal echter nodig zijn, daar waar het marktmechanisme niet goed of onbillijk werkt, bij voorbeeld bij monopolievorming.

Kenmerken

In ons land als deel van West-Europa wordt het economisch stelsel bepaald door de markteconomie, zij het met een aantal eigentijdse kenmerken. Het stelsel zou echter beter kunnen en moeten functioneren.

Een belangrijk kenmerk van de hedendaagse markteconomie is dat het productieproces zich afspeelt binnen het geheel van sociale randvoorwaarden. Deze betreffen de veranderde opvattingen over arbeid (zie desbetreffend hoofdstuk), beloning, arbeidsomstandigheden en de participatie in de besluitvorming.

Wij spreken van sociale markteconomie om tevens tot uitdrukking te brengen dat de economie niet een doel op zichzelf is maar in dienst van mens en staat. Een ander belangrijk kenmerk is de grote verwevenheid van overheid en bedrijfsleven en de hoge graad van overleg. Het is voor liberalen de opgave om die ontwikkeling niet te laten doorschieten naar een centraal geleide economie.

De overlegstructuur zal echter worden verbeterd en aangepast aan de eisen van de tijd, in dienst van het beter functioneren van de markteconomie.

Een derde kenmerk van de huidig sociale markteconomie is de overheersende rol van de techniek bij het voortbrengingsproces en het dagelijks leven. Het is noodzakelijk om de technologische ontwikkeling meer te beheersen. Immers, het is duidelijk geworden dat autonome technologische ontwikkelingen ongewenst zijn; meer en meer worden technologische mogelijkheden gezien op hun effecten voor de mens en de natuur. Het milieu stelt grenzen aan de economische activiteit, met name voor de productiesector.

Het evenwichtig ontwikkelen en laten functioneren van de sociale markteconomie zien wij als eerste doelstelling van liberale economische politiek.

Aanpassen en vernieuwen

De tweede doelstelling van liberale economische politiek is het aanpassen van de economische activiteiten aan de gewijzigde omstandigheden. Op het aanpassingsvermogen van de markteconomie zal immers een groot beroep worden gedaan. De omstandigheden in binnen- en buitenland zijn namelijk grondig gewijzigd en te verwachten is dat die wijzigingen zich zullen blijven voltrekken. Het gaat dan ook om structurele aanpassing aan een groot aantal ingrijpende wijzigingen. Genoemd worden:

- * de toenemende betekenis van de ontwikkelingslanden waardoor de internationale produktieverdeling ingrijpend verandert;
- * de toegenomen afhankelijkheid voor de levering van grondstoffen en de daarbij optredende ruilvoetverslechtering voor industrielanden, met als afzonderlijke vermelding de situatie op de energiegrondstoffenmarkt en de daarbij opgetreden politieke afhankelijkheid;
- * de beperktheid en de ongelijke verdeling van de natuurlijke hulpbronnen die zeker op lange termijn de mogelijkheden zullen beperken;
- * de sterk gewijzigde normen en waarden die de samenstelling van het voortbrengingsproces kunnen veranderen: gewijzigde voorkeuren van de consument als gevolg van andere levensgewoonten;
- * de samenstelling van de bevolking, de stijging van het opleidingsniveau, de invloed daarvan op de arbeidsmarkt en het effect op consumptie en produktie;
- * de toenemende participatie en medezeggenschap van de vele betrokkenen bij de economische activiteiten.

Al deze structurele wijzigingen vragen om aanpassing en vernieuwing, beter gezegd om aanpassing door vernieuwing, niet alleen vernieuwing van het produktieapparaat maar ook van instituties. Het gaat om verbetering van de produktiviteit, in de particuliere en overheidssector en in de welzijnssector. om kritische analyse van overheidstaken, om vergroting van de effectiviteit van de sociale voorzieningen.

Daartoe is werk kracht en vindingrijkheid nodig, beroep op eigen verantwoordelijkheid, ruimte voor het bedrijfsleven om zich te ontplooien, herstel van de relatie tussen inspanning en beloning, vergroting van financiële zelfstandigheid van de burger bij afnemende overheidssteun. "Het belastingstelsel zal moeten worden aangepast en vereenvoudigd. De belastingbetaler dient weer inzicht te krijgen in de relatie tussen belasting en overheidsdiensten. Het stelsel moet weer als billijk worden ervaren zodat de vlucht naar het zgn. zwarte circuit afneemt."

Herstel van de economische groei

Bij de aanvang van de tachtigerjaren kenmerkt de economische situatie zich door een groot aantal werklozen, door een lage groei (0-1 %) en matige inflatie, een onderbezetting van de op de betalingsbalans. De vooruitzichten voor de eerste jaren geven op zijn best een lage groei te zien. De malaise is algemeen in de industrielanden.

Nodig is een structureel beleid, gericht op verbetering op lange termijn. Economische groei is daartoe wenselijk en noodzakelijk. Wenselijk omdat het structurele aanpassingsproces eenvoudiger zal kunnen verlopen, de ontwikkelingslanden meer mogelijkheden hebben, de verdelingsproblematiek eenvoudiger wordt en de overgang naar een andere levensstijl geleidelijk zal kunnen verlopen. Een en ander zonder al te grote sociale spanningen. Noodzakelijk omdat de aanspraak op de uitkomsten van

de maatschappelijke produktie te talrijk zijn. Het merendeel van de wereldbevolking heeft nog behoefte aan welvaartsvermeerdering, vaak alleen voor de dekking van primaire levensbehoeften. Dit zij prioriteit nummer een. Daarnaast zijn er in eigen land groepen die gerechtvaardigde aanspraken hebben op welvaartsvermeerdering. Voorts vereisen de problemen van energie en milieu en van het opraken van het aardgas alsmede het behoud van het stelsel van sociale voorzieningen, dat de groei wordt hersteld.

Het beleid voor de beginjaren moet erop worden gericht het herstel op lange termijn van de economische groei te bewerkstelligen en de werkgelegenheid op lange termijn te verzekeren, het stelsel van sociale verzekeringen te behouden (met toegenomen effectiviteit), zulks met behoud van de ontwikkelingshulp.

Op korte termijn zou het resultaat van die structurele aanpassing kunnen leiden tot vermindering van het nationaal inkomen. Ter wille van de doelstelling op lange termijn en ter wille van de sociale rechtvaardigheid wordt dan het vraagstuk van de herverdeling harde werkelijkheid. Onze prioriteiten zijn hierboven aangegeven. Herverdeling van arbeid wordt daaraan toegevoegd. Tevens is een inkomensbeleid nodig dat behoort bij die situatie.

Verantwoorde groei

Wij zijn voorstanders van groei, mits die geschiedt op verantwoorde wijze. Dat wil zeggen een groei waarbij ook ten volle rekening wordt gehouden met de eisen van mens en natuur en met de eindigheid van natuurlijke hulpbronnen. Dat zijn de eisen die voor de handhaving van de geestelijke en lichamelijke gezondheid van de mens en voor de handhaving en verbetering van het milieu gesteld moeten worden. Nulgroei en mingroei zijn onnatuurlijke begrippen, die verlamd werken op de mensen en op hun ondernemingszin, door het ontbreken van een perspectief. Onze opvatting en ons perspectief is dat de vele problemen die op ons afkomen een uitdaging vormen voor de ondernemingszin van de mensen en aan uitdaging aan het openbaar bestuur en aan de politici.

Institutionele vernieuwing

Tegenover de noodzaak van vernieuwing staat helaas de afgenomen bereidheid en het verminderde vermogen tot verandering.

Alom is er verstarring op de arbeidsmarkt; oude overleefde dogma's heersen er nog steeds. Er is echter behoefte aan nieuwe maatschappelijke doelstellingen voor de lange termijn.

De impasse, ontstaan in het zogenaamde tripartite overleg, moet worden doorbroken in het belang van de economie. Werkgevers en werknemers moeten de werkelijkheid van de samenwerking meer aanvaarden en oude overleefde dogma's laten vallen. Hun beleid zal gericht moeten zijn op het belang van het ondernemen voor de samenleving, op winst als voorwaarde voor de continuïteit en moeten inspelen op de voortdurende veranderingen in de samenleving. Sociaal ondernemen en sociaal innoveren, dat behoort hun gemeenschappelijk doel te zijn.

De overheid dient nadrukkelijk de verantwoordelijkheid voor het realiseren van de industriële en sociale vernieuwingen bij het bedrijfsleven te laten, binnen een duidelijk en stimulerend beleid. De

gewoonte om slechts over een periode van een jaar te onderhandelen en de neiging om alles op landelijk niveau te willen regelen draagt er toe bij dat het systeem niet werkt.

De problemen hangen zo nauw samen en zijn zo ingewikkeld dat alleen overleg op hoofdpunten van een samenhangend beleid op langere termijn kans van slagen heeft. Daarbij moet ruimte worden gelaten voor overleg en initiatieven op bedrijfstak- en ondernemingsniveau. Zowel voor het regeringsbeleid als voor het bedrijfsleven en andere sectoren van de samenleving draagt de overheid een eigen verantwoordelijkheid. Differentiatie, decentralisatie, lange termijn en samenhang zijn de trefwoorden voor institutionele vernieuwing. Vergroting van eigen verantwoordelijkheid en medezeggenschap zijn de trefwoorden voor de verbetering van de besluitvorming binnen de organisaties (zie hoofdstuk MENS EN ORGANISATIE).

Per bedrijf moet worden beslist hoe de beschikbare ruimte verdeeld zou moeten worden voor lonen, voor investeringen ten behoeve van nieuw werk, voor winst, verbetering van arbeidsomstandigheden, e.d. Belangrijke maatstaf voor bepaling van de ruimte vormen de kosten per eenheid produkt. Ter wille van de exportpositie moet de kostenontwikkeling achter blijven bij die van onze belangrijkste buitenlandse concurrenten.

Industriële vernieuwing

De invloed van techniek en wetenschap op de samenleving, op het regeren en op het economisch beleid is groot en zal dat wel blijven. Uiteraard speelt de techniek een grote rol bij de industriële innovatie en bij de verbetering van het produktiepotentieel van onze industrie.

De techniek zal kunnen bijdragen aan de verbetering van de situatie in de ontwikkelingslanden, zij het dat de aanpassing aan bestaande cultuur en omstandigheden nodig is.

De techniek zal kunnen bijdragen aan welvaart, meer vrije tijd, tot grotere ontplooiing, tot beter bestuur en betere besluitvorming en tot vermindering van informatiever schillen.

De techniek zal moeten helpen bij het oplossen van de vraagstukken van milieu, grondstoffen en energie.

De techniek biedt mogelijkheden voor nieuwe industriële activiteiten, zoals de zeemijnbouw, informatica, milieutechniek, energiebesparende technieken, nieuwe energiebronnen, biotechnologie en de versterking van bestaande hoogwaardige produktiesectoren zoals de vliegtuigbouw en de ruimtevaart.

De techniek biedt grote mogelijkheden voor kleine bedrijven voor vernieuwende activiteiten.

Dat alles vraagt wel om een goed ondernemingsklimaat en om ruimte voor investeringen, die veelal omvangrijk zullen zijn. Overheidssteun is dan soms onmisbaar, maar op de eerste plaats zal financiering toch moeten geschieden door verbetering van de rendementen en de produktiviteit.

De aanbevolen technologische ontwikkeling zal zich echter moeten afspelen binnen de grenzen die door de overheid worden gesteld ter bescherming en verbetering van de natuur en van de geestelijke en lichamelijke gezondheid van de mens.

De overheid heeft ook als taak de technologische vernieuwing te stimuleren en mede richting te geven door het vernieuwend vermogen van de industrie te vergroten.

Speciale aandacht verdient de overdracht van kennis en ervaring van de grote researchcentra van bedrijven en universiteiten en TNO aan de kleine bedrijven en de verbetering van de samenwerking tussen het bedrijfsleven en de wetenschap. Ook voorlichting en onderwijs over de rol en betekenis van de techniek zullen moeten bijdragen tot meer begrip voor de techniek.

Tijdelijke steun

Steunverlening aan afzonderlijke bedrijven is alleen toelaatbaar als deze past in een industriebeleid en volgens duidelijke criteria geschiedt. Steunverlening is alleen verantwoord als deze dient om een onderneming door een tijdelijk dal te helpen.

De verantwoordelijkheid voor de nodige aanpassing ligt in eerste instantie bij de bedrijven. Indien daarbij echter hulp wordt geboden dan zal stringent toezicht door de overheid nodig zijn, waarbij het afleggen van verantwoording verplicht zal moeten worden. Overheidssteun is geen alibi voor slecht beleid, overheidssteun dient ter versterking van de eigen kracht van de bedrijven.

Kleine bedrijven

Een gezond midden- en kleinbedrijf is onmisbaar voor een evenwichtige economische structuur van ons land. Een speciaal beleid van de overheid ten aanzien van het midden- en kleinbedrijf is daarom noodzakelijk. Kleine bedrijven zijn voor het scheppen van werkgelegenheid onontbeerlijk. Innovatie biedt kleine bedrijven grote mogelijkheden.

De overheid dient de vele beperkingen die nu gelden voor de kleine bedrijven op te heffen en een echt stimuleringsbeleid te voeren. Zowel in het regionaal steunbeleid als in het exportbeleid moet aan het kleine bedrijf een ruimere plaats worden gegeven. Overdracht van kennis en ervaring met spuurwerk aan kleine bedrijven dient te worden gestimuleerd ten behoeve van de industriële innovatie.

Het belang van de kleine zelfstandigen voor een gezonde economie dient tot uiting te komen in het overheidsbeleid, met name in het fiscale beleid.

Energie(k) beleid

Dreigende schaarste aan energie, die zo vitaal is voor onze samenleving, dient te worden voorkomen door een zekere beheersing van de groei van de vraag naar energie en op langere termijn door stabilisering van de vraag, alsmede door het stimuleren van een zo groot en gevarieerd mogelijk aanbod; dit laatste mede door de ontwikkeling van alternatieve energiebronnen.

Eerste doelstelling van het energiebeleid is de vermindering van de afhankelijkheid voor de levering van de grondstof olie en de vermindering van de kwetsbaarheid. En op langere termijn de vermindering van de prijs. Voorlopig echter zal alle energie gericht moeten worden op het tegengaan van verspilling en de vermindering van het gebruik en op de toepassing van andere bronnen.

Vermindering van het gebruik dient te geschieden door het stimuleren van minder energiedragende produktie- en consumptiepatronen, waartoe het stellen van energieeisen, isolatie voor de bouw, prijsbeleid, gebruik van openbaar vervoer en herverbruik van afval kan bijdragen. Het energievraagstuk zal gevolgen hebben voor het vervoers- en verkeersbeleid, dat weer aspecten van ruimtelijke ordening heeft. Voor zover energiebesparing kan worden gerealiseerd door het stellen van technische eisen wordt dit aanvaardbaar geacht. Voorlichting en subsidieverlening door de overheid zullen het veranderend gedrag moeten stimuleren. Ook zal het markt mechanisme gaan werken bij de sterk gestegen prijzen. Aan de aanbodzijde moet worden gewerkt aan de vergroting van het rendement van de bestaande centrales, naar overschakeling op kolen, mits binnen de milieueisen zulks mogelijk is en aan de ontwikkeling en toepassing van andere en nieuwe energiebronnen, zoals kernenergie, zonenergie, kolengas, windenergie, bio- of agroenergie. Het onderzoek zal kostbaar zijn, maar biedt mogelijkheden voor een Nederlandse bijdrage aan de verdeling van de energiesituatie in de ontwikkelingslanden. Ook zal gestreefd moeten worden naar een grotere verscheidenheid van energiebronnen. Het onderzoek dient te worden bevorderd door aansluiting aan internationale programma's. De energietechnieken, zowel de besparingstechnieken als de opwekkingstechnieken kunnen een bijdrage aan de industriële vernieuwing leveren en voor export geschikt zijn. Samenwerking in Europees verband is noodzakelijk gezien de grote investeringen die nodig zullen zijn. Een Europees energiebeleid is hiertoe onontbeerlijk.

De situatie kan zich voordoen dat voor de veiligstelling van de energievoorziening kerncentrales noodzakelijk zijn. Zo dit het geval is, zullen deze gebouwd moeten kunnen worden. De besluitvorming over deze bouw zal pas na zorgvuldige afweging van de verschillende factoren kunnen worden genomen. Zo zullen een rol moeten spelen: de uitkomst van de zogenaamde brede maatschappelijke discussie, de continuïteit van de energievoorziening en de consequenties van alternatieve energievoorzieningen, de veiligheidsaspecten bij transport, verwerking, opslag en afval en de (inter)nationaal gestelde normen. Onderzoek, onder meer naar verwerkings- en opslagmethoden voor het afval van kerncentrales dient ten behoeve van een verantwoorde besluitvorming te worden gestimuleerd.

Voorlichting over de energieproblematiek is van bijzonder belang.

Inflatiebestrijding

De inflatie dient krachtig te worden bestreden, zowel om de economische groei veilig te stellen als om vooral de economisch zwakkeren te beschermen. De belastingheffing dient in beginsel inflatieneutraal te zijn.

Collectieve lasten beheersen

Het proces van schijnbaar autonome stijging van de collectieve lasten moet worden omgezet in een proces van stabilisering en zo mogelijk van vermindering. De aardgasinkomsten moeten voor produktieve doeleinden worden aangewend.

Ook zal moeten worden bezien in hoeverre bepaalde uitgaven inderdaad collectief moeten worden gedaan dan wel beter aan het individu kunnen worden overgelaten. Door ruimere toepassing van het beginsel "de gebruiker betaalt" dient aan de burger meer financiële ruimte te worden gegeven voor het

nemen van eigen beslissingen. Ook wordt dan de eigen verantwoordelijkheid van de burger bij het afwegingsproces dat ten grondslag ligt aan de collectieve sector weer mogelijk. In dit verband dient het sociale verzekeringssysteem te worden gewijzigd, zodanig dat minimuminkomens en verzorging zijn verzekerd met aanvulling voor eigen rekening en verantwoordelijkheid. Zelf zorgen waar mogelijk, verzorgd worden waar nodig.

Particuliere besparingen

Om, ten behoeve van het menselijk welzijn de economische groei te stimuleren en niet in gevaar te brengen, dient zowel het begrotingstekort als de wijze waarop dit tekort wordt gefinancierd, van dien aard te zijn dat een juiste regulering van de geldhoeveelheid niet wordt verstoord. Teneinde de noodzakelijke investeringen op de juiste wijze te kunnen financieren dienen de particuliere besparingen te worden gestimuleerd. De overheid beschikt daarbij over beleidsinstrumenten ten aanzien van de overheidsuitgaven, de belastingen en de geldhoeveelheid.

De verbruiker bepaalt

De burger dient ook als consument de mogelijkheid te hebben tot het en van een verantwoorde keuze. Daartoe is niet alleen verscheidenheid in aanbod nodig, maar ook informatie. Die zal niet alleen kwantiteit en kwaliteit betreffen, maar ook eventuele gevolgen voor gezondheid, milieu, grondstoffen en energie. De overheid zal eisen moeten stellen aan de voorlichting over nadelige gevolgen van sommige producten. Invoering van informatieve etikettering is noodzakelijk. Zij stelt zonodig grenzen aan het gebruik.

De consument is gebaat bij verruiming aan het klachtrecht en van de beroepsmogelijkheden, bij inspraak in de besluitvorming, bij voorbeeld door vorming van cliëntenadviesraden en branchegewijze inlichtingen- en klachtenbureaus.

Consumentenorganisaties zouden meer moeten worden betrokken bij landelijke advies- en besluitvormende organen. In het regeringsbeleid is meer ruimte nodig voor de afweging van de belangen van de consument. Gepleit wordt voor een geïntegreerd consumentenbeleid.

Verantwoord eigendom

De mens dient in principe vrijelijk te kunnen beschikken over verkregen inkomen en over verworven eigendom. Door bezit is er ruimte voor persoonlijk beleven en verminderde afhankelijkheid. Particulier eigendom sluit anderen uit van gebruik daarvan en verplicht daarom tot verantwoord gebruik van het eigendomsrecht. Bijzondere omstandigheden kunnen beperkingennoodzakelijk maken. Ieder mens dient gelegenheid te hebben tot bezitsvorming.

MENS EN ORGANISATIE

Democratisering was in de zestiger jaren het sleutelwoord voor sociale vernieuwing. Wat eens een stimulerende kracht had is geworden tot frustratie en uitzichtloosheid. Van elan naar matheid. Met deze kritiekbevattende constatering mogen liberalen niet volstaan. Veeleer is het ook nu een uitdaging aan liberalen om aan de maatschappelijke behoefte aan vernieuwing van sociale structuren en spelregels op liberale wijze te voldoen.

Democratie op maat

Liberalen zijn voor democratisering als daarmee een proces wordt bedoeld van toenemende gelijkwaardigheid van deelnemers aan organisaties. Liberalen zijn voor democratisering als dat een proces is van toenemende verantwoordelijkheid van individuele werknemers of van andere betrokkenen. Juist na het vastlopen van tal van structuren en na het mislukken van een democratisering naar parlementair model is het voor liberalen een opgave en uitdaging om het voortouw te nemen bij een ontwikkeling naar meer op individuele verantwoordelijkheid gerichte vormen. Het gaat immers om de verwezenlijking van liberale beginselen zoals gelijkwaardigheid, zelfstandigheid, ontplooiing en verantwoordelijkheid. Liberalen zijn immers voorstander van een pluriforme maatschappij waarin de mens als werknemer, als zelfstandige, als kapitaalverschaffer, als initiatiefnemer of als afnemer van diensten of goederen op gelijkwaardige wijze zijn bijdrage kan leveren en zoveel mogelijk binnen zijn functie en verantwoordelijkheden passende rechten en ontplooiingskansen krijgt en zijn betrokkenheid kan beleven. Niet door verplichte confectiestructuren, maar door een uitbouw van een democratie op maat.

Democratisering naar liberale snit

Veel organisaties zijn te groot en te log om aan de wensen van de mondige burger te kunnen voldoen. Democratisering is de belangrijkste sociale tegenkracht tegen de starheid en onpersoonlijkheid van verouderde structuren. Het is daarom begrijpelijk dat structuren waarin ruimte is voor individuele ontplooiing en zelfstandigheid en voor sociaal leiderschap de plaats innemen van hiërarchische structuren en autoritair leiderschap. Niettemin wordt nog teveel gedacht in de tegenstelling werkgever-werknemer en in de tegenstelling kapitaal-arbeid. Nog te weinig komt tot uitdrukking dat doelorganisaties samenwerkingsverbanden zijn waarin meerdere betrokkenen hun bijdrage leveren bij de realisering van de doelstelling.

Nog te weinig wordt onderkend dat de leiding een eigen verantwoordelijkheid heeft en een functie vervult naast die van kapitaal en arbeid.

De bijdrage van de factor arbeid komt ook voort uit de behoefte om meer te doen dan slechts uit te voeren wat anderen opdragen en uit de behoefte om meer te worden betrokken bij het hoe en waarom van het werk, bij de doelstellingen zelve en bij het beleid. Er is behoefte om te delen in zeggenschap. Gaandeweg zijn de opvattingen over organiseren, over leiding geven, over besturen veranderd. Steeds meer wordt met deze sociale aspecten op verantwoorde wijze rekening gehouden. Liberalen zullen die ontwikkeling moeten stimuleren.

Een liberaal democratiseringsbeleid bevat verschillende elementen. De belangrijkste zijn:

- * de vergroting van de individuele verantwoordelijkheid en zelfstandigheid;
- * de vergroting van de betrokkenheid door deelneming aan de besluitvorming op basis van gelijkwaardigheid;
- * de vergroting van de verantwoording door de leiding aan alle betrokkenen;
- * het scheppen van evenwichtige zeggenschapsverhoudingen;
- * het versterken van de rechtszekerheid, bij voorbeeld door uitbreiding van het klachtrecht en van de beroepsmogelijkheden.

Verantwoordelijkheid in het werk

Voor liberalen ligt de kern van de democratisering in de vergroting van de mogelijkheden tot ontplooiing in het werk door vergroting van de verantwoordelijkheid en van de zelfstandigheid van de werkende mens. Voorts in taakverruiming, die kan leiden tot grotere groepsverantwoordelijkheid, soms tot zelfbesturende werkeenheden of door vormen van "onderaanneming" tot verzelfstandiging van die eenheden. Langs die weg kan de eigen verantwoordelijkheid in ieders werk tot uitdrukking komen en kan aan talenten en capaciteiten kansen worden geboden. Werkstructurering en organisatieontwikkeling dienen daarom tezamen met de gebruikelijke arbeidsvoorwaarden deel uit te maken van het verplicht overleg tussen werkgevers en werknemers.

Zelfstandigheid en eigen verantwoordelijkheid geldt niet alleen voor personen, maar ook voor organisaties.

Bevordering van de autonomie van organisaties is daarom een wezenlijk element van liberale democratisering..

Velen zijn betrokken

Voor liberalen is democratisering gelijktijdig het vormgeven aan de betrokkenheid van de verschillende deelnemers van een doelorganisatie. Voor het personeel is de basis daarvoor het werkoverleg. Daar gaat het niet om vertegenwoordigende democratisering, maar om eigen persoonlijke deelname aan de besluitvorming. In deze zogenaamde participatieve democratisering is het mogelijk om deelname aan de besluitvorming te koppelen aan eigen verantwoordelijkheid. Aan deze vorm van democratisering werd en wordt te weinig aandacht gegeven. Te veel heeft in de afgelopen jaren de nadruk gelegen op de vertegenwoordigende democratisering. In het werkoverleg kan meebeslissen worden gekoppeld aan medeverantwoordelijkheid die elk zijn eigen functie heeft. Daar geldt dan niet de macht van het getal, maar zijn het de argumenten en de kennis en ervaring die kracht hebben. Liberalen zijn daarom grote voorstanders van versterking van het werkoverleg.

Er zijn echter ook andere betrokkenen dan het personeel: consumenten, patiënten, bewoners van bejaardentehuizen, ouders, leerlingen, wijkbewoners, etc. Naar de mate van betrokkenheid en afhankelijkheid kunnen ook deze recht hebben op informatie en op deelname aan de besluitvorming. Een eerste stap zal veelal zijn de vorming van adviesraden, die de specifieke belangen van de betrokkenen bespreken met de leiding. Wij noemen patiëntenraden in ziekenhuizen, bewonersraden bij bejaardentehuizen, leerlingenraden bij scholen, studentenraden bij universiteiten en consumentenraden. Wij stellen de adviesfunctie van deze organen voorop.

In bijzondere gevallen, waar de betrokkenheid dat rechtvaardigt, kan een volgende stap worden gezet, de stap naar meebeslissen, dat is naar delen in de zeggenschap. Deelname aan de besluitvorming, of het nu gaat om personeel of andere betrokkenen, is pas mogelijk indien de deelnemers beschikken over informatie. Meeweten gaat aan meedenken en meebeslissen vooraf.

In vele gevallen kan de informatievoorziening worden verbeterd. Verdere ontwikkelingen op het gebied van de micro-elektronica kunnen er zelfs toe bijdragen de bestaande informatieverschillen en achterstanden te verminderen.

Minstens zo belangrijk echter is het om de sociale vaardigheid door vorming en scholing te vergroten, zodat op gelijkwaardige wijze aan de besluitvorming kan worden deelgenomen.

Door het zwaartepunt van de democratisering te leggen bij de vergroting van de zelfstandigheid in de functie en bij de vergroting van de deelname aan de besluitvorming worden nieuwe taken toegevoegd aan de bestaande taken van de ondernemingsraad of vergelijkbare personeelsraden. De verhouding tussen participatieve en representatieve democratisering ondergaat dan een wijziging, wordt in liberale zin meer evenwichtig.

De nieuwe taak wordt de bewaking en stimulering van de participatieve democratisering.

Sociale jaarverslagen

De eigen verantwoordelijkheid van de leiding blijft voor liberalen een wezenlijke zaak. Ook die verantwoordelijkheid is echter aan verandering onderhevig. Zo zal de leiding verantwoordelijk zijn voor de wijze waarop de interne doelstellingen van democratisering worden gerealiseerd. Democratisering binnen de organisatie is een onderdeel van het sociale beleid dat een integrerend onderdeel is van het totale beleid. Daarop is de leiding aanspreekbaar. De leiding dient zich ook daarover te verantwoorden.

De verantwoording over het financieel beleid is algemeen aanvaard. De verantwoording over het sociale beleid is echter minstens zo belangrijk. Wij pleiten daarom voor uitbreiding van de sociale verantwoording, o.a. door het uitbrengen van sociale jaarverslagen.

Daar de verantwoording zich niet in stukken laat knippen zal de verantwoording door de leiding het gehele beleid moeten betreffen. In de praktijk zal de verantwoording van het gevoerde beleid niet los staan van de voorbereiding van het beleid, dat met participatie van betrokkenen tot stand komt. Het stelsel van meerjarenplanning, waarin alle facetten van het beleid zijn opgenomen, investeringen, innovatie, automatisering, organisatieontwikkeling, arbeidsomstandigheden, winstontwikkeling, winstbestemming en de opvang van verliezen, arbeidsplaatsen en dergelijke, leent zich heel goed voor een zodanige gezamenlijke voorbereiding en een zinvolle verantwoording door de leiding.

Wij pleiten er derhalve voor het aantal onderwerpen van overleg tussen personeel en leiding uit te breiden en dat overleg een meer algemeen karakter te geven.

Juist voor de wetgever is dit derde element van het liberale democratiseringsbeleid van belang. Aan de verantwoordingsplicht zal immers een stelsel van sancties en beroepsmogelijkheden worden

verbonden. Dit element komt reeds voor in de bestaande wetgeving op de ondernemingsraad. Bij verdere uitbreiding van de verantwoordingsplicht zullen bevredigende vormen voor de sanctiemogelijkheden gevonden moeten worden. Sancties voor alle nalatige deelnemers. Daarin liggen namelijk de formele toegangssleutels voor de betrokkenen om in laatste instantie uitsluitel te verkrijgen.

Nieuwe zeggenschapsverhoudingen

Het vierde element is de ontwikkeling van evenwichtige zeggenschapsverhoudingen.

Eigendom is al lang niet meer de enige grond voor zeggenschap. Ook het personeel heeft recht op zeggenschap op grond van deelname aan het arbeidsproces, de inbreng van kennis en ervaring en van eigen verantwoordelijkheid en risico. In vertegenwoordigende organen van het personeel behoren in beginsel geen buitenstaanders te worden opgenomen. Ook hier geldt dat medeverantwoordelijkheid en medebeslissingsrecht aan elkaar moeten worden gekoppeld.

Zeggenschap kan echter ook toekomen aan andere betrokkenen. Afhankelijk van de mate van betrokkenheid moet de mogelijkheid bestaan om ook derden zekere zeggenschap toe te kennen, bij voorbeeld aan adviesorganen van patiënten of cliënten. Zeggenschap dient een logische stap te zijn die volgt op het adviseren en participeren in de besluitvorming. Het recht op verantwoording en op benoeming van leden van een toezichthoudend of besturend orgaan dient in die geest te worden geregeld. Het recht op verantwoording door de leiding wordt in deze gedachtengang een sluitstuk van de democratisering, die zich binnen de organisatie afspeelt, die in het werk in de functie begint (werkstructurering), vorm krijgt in de deelname aan de besluitvorming (werkoverleg in de ruimste zin) en door klacht- en beroepsrecht wordt gewaarborgd.

Pluriforme toepassing

Een minimum aan rechten en plichten zal in de wet, bij voorkeur een kaderwet moeten worden vastgelegd. De uitwerking en vormgeving van deze liberale opvattingen over democratisering bij doelorganisaties zal van geval tot geval, van sector tot sector kunnen en mogen verschillen. Mensen zijn niet gelijk. Organisaties evenmin. Daarom zal er ruimte moeten zijn voor verschillende invulling van de democratisering. Pas dan kan op verantwoorde wijze rekening worden gehouden met de eigen omstandigheden, de aard van de organisatie, de grootte en de fase van ontwikkeling. Zo kan democratie op maat werkelijkheid worden.

Deze doelstellingen zullen langs evolutionaire weg gerealiseerd moeten worden. Al doende zal men vaardigheden moeten opdoen. Ook doet men goed niet meer verantwoordelijkheid op zich te nemen dan kan worden waargemaakt. Informatie, scholing en vorming spelen zoals gezegd een grote rol. Wij pleiten voor het per organisatie gezamenlijk opstellen van democratiseringsplannen met een gefaseerde aanpak.

Daarin kan dan de democratisering op evenwichtige wijze gerelateerd aan de hoofddoelstellingen van de organisatie. Democratisering zoals hierboven aangegeven leent zich in beginsel voor alle sectoren op alle niveaus. De verschillen in aard en functie tussen de sectoren, overheid, bedrijfsleven en gesubsidieerde sector bepalen in hoge mate de vorm en de inhoud die daaraan kan worden gegeven.

Bedrijfsleven

In de sector bedrijfsleven zijn de praktijk en de wetgeving het meest ontwikkeld. Verdere ontwikkeling moet worden gezocht in de versterking van het werkoverleg, uitbreiding van de werkstructurering, uitbreiding van de taken van de ondernemingsraad. Met name zal de OR een meer bewakende en stimulerende functie krijgen, o.a. voor het sociale beleid. Ook het recht om deel te nemen aan de besluitvorming over het financieel economische beleid dient aan de OR te worden toegekend.

De bevoegdheden, zoals die thans gelden voor de zogenaamde structuurvennootschappen terzake van benoeming van leden van de raad van commissarissen dienen ook te worden toegekend aan andere vennootschappen. Bevoegdheden die ook toekomen aan aandeelhouders. Wij zijn voorstander van deze dubbele goedkeuring en wijzen vertegenwoordiging van deelbelangen in dit toezichthoudend orgaan af. In vele gevallen zal de vorming van een consumentenadviesorgaan wenselijk zijn.

Bij de verdere wetgeving zal de harmonisatie met de Europese wetgeving zoals die door de Europese liberaal-democraten is geformuleerd, moeten worden gerealiseerd.

De vrijheid dient te bestaan om ook op andere wijze vorm te geven aan de behoefte aan betrokkenheid en verantwoordelijkheid, bij voorbeeld door participatie van het personeel in het aandelenkapitaal.

De wetgever toont zich terughoudend ter zake van vormgeving doch streng en duidelijk als het gaat om grondrechten, waartoe wij rekenen het recht op informatie, participatie en zeggenschap.

Welzijnssector

In de zogenaamde gesubsidieerde sector staat de wetgeving op het punt plaats te vinden. Daarbij ware te letten op de autonomie van de organisaties. Met inachtneming van de grondslag van de organisatie dient de samenstelling van de besturen een afspiegeling te zijn van de belangen die worden gediend. Dat betekent dat aan groepen van cliënten, bejaarden en dergelijke, en aan het personeel het recht van hernoeming moet kunnen worden toegekend. Ook voor organisaties in deze sector geldt dat de interne besluitvorming, het sociaal beleid en de verantwoording door de leiding in belangrijke mate kunnen worden verbeterd. In elk geval zullen adviesraden aan betrokkenen, zoals cliënten ouders, bejaarden, de gelegenheid moeten bieden hun betrokkenheid te beleven.

Overheidssector

De mogelijkheid voor democratisering van overheidsorganisaties, departementen en dergelijke, zijn beperkt door de functie die deze organisaties vervullen in de staatkundige democratie. De politieke verantwoordelijkheid van de regering, het provinciaal- of het gemeentebestuur sluit een medezeggenschap van het overheidspersoneel in deze uit. Verantwoording wordt afgelegd jegens de volksvertegenwoordiging. Dit betekent echter niet dat er voor andere elementen van democratisering geen ruimte zou zijn. Met name leent de zorg voor de eigen organisatie, werkoverleg en

werkstructurering zeer wel voor verdere ontwikkeling in liberale zin. Wij pleiten allereerst voor een versterking van de ministeriele verantwoording over het door hem of haar gevoerde eigen sociale beleid.

Opname van een sociale paragraaf in de begrotingstoelichting en verplichting tot het bespreken ervan binnen het georganiseerd overleg worden daartoe aanbevolen. Voorts pleiten wij voor een vergroting van de mobiliteit van de ambtenaar. De vorming van een afzonderlijke dienst van hogere ambtenaren, die bij meerdere departementen inzetbaar zijn, wordt daartoe aanbevolen.

Verzelfstandiging van uitvoeringstaken kan bijdragen tot grotere doelmatigheid van de overheidsorganisaties.

Universiteiten

In de universitaire sector zou de instelling van adviesraden voor docenten, studenten en overig personeel de voorkeur hebben verdiend boven de meer van het parlement afgekeken WUB-structuur. Ter correctie van deze, in onze ogen verkeerde vorm, zou de interne besluitvorming belangrijk moeten worden versterkt. Dientengevolge zou de universiteitsraad een meer bewakende en stimulerende functie kunnen vervullen. Voorts bevelen wij aan om op faculteitsniveau vertegenwoordigers van maatschappelijke groeperingen te betrekken bij de opstelling van de onderwijs- en onderzoekprogramma's, om aldus een betere integratie te bewerkstelligen tussen wetenschappelijke en maatschappelijke behoeften.

Politieke partijen

Politieke partijen zouden voorop moeten lopen als het gaat om het betrekken van de leden bij de beleidsbepaling. Wij pleiten voor betere inschakeling van de kennis en ervaring die bij de leden aanwezig is. Al was het alleen maar om door een gebruikmaking van deze kennis een tegenwicht te scheppen tegenover de deskundigheid van de overheid. Een talentvolle achterban kan dan ook de staatkundige democratie versterken indien de partijstructuur zodanig is opgebouwd dat signalen van de achterban de partij-organen bereiken. Ook een politieke partij zou moeten nagaan of door toepassing van informatietechnieken meer mensen betrokken kunnen worden bij de besluitvorming die zich nu veelal beperkt tot een te kleine groep.

Aanpassing

Welke organisatie, welke sector het ook betreft, overal waar mensen hun inbreng leveren bij de realisering van de doelstellingen van hun organisatie, komt hun het recht toe op zelfstandige werkzaamheid, eigen verantwoordelijkheid, informatie en betrokkenheid en zal de leiding zich ook tegenover hen moeten verantwoorden. In vele gevallen zal aanpassing aan de bestaande verhoudingen nodig zijn en zullen nieuwe spelregels opgesteld en geleerd moeten worden.

-De overheid sceppe daartoe de voorwaarden.

-De vormgeving moet worden overgelaten aan de betrokkenen.

-De overheid late ruimte voor experimenten en de vrijheid voor andere vormen.

Mens en recht

Een van de belangrijkste instrumenten om het liberale vrijheidsstreven inhoud te geven is een systeem van rechtsregels, waarmee de fundamentele rechten en vrijheden van de mens worden beschermd en geregeld, en waarin de rechten en plichten, zowel tussen de individuele burgers onderling als tussen burgers en overheid, zijn vastgelegd.

Levende rechtsstaat

Dit kan alleen in een rechtsstaat, dat wil zeggen in een staat, waarin de uitoefening van het overheidsgezag strikt gebonden is aan nauwkeurig omschreven rechtsregels, op democratische wijze door een parlement vastgelegd. Deze rechtsregels dienen de vrijheid van de burger te waarborgen, waarbij ieders gelijkheid in rechten en in rechtstoepassing voorop staat.

Komen aan ieder gelijke rechten toe, ook zal ieder op gelijke wijze het recht, de wet moeten naleven. Wel zal de overheid er voortdurend op dienen toe te zien dat wetten en regelingen, die zijn verouderd, worden aangepast of afgeschaft. Van verouderde wetten kan de overheid moreel geen nakoming verlangen. De zogenaamde burgerlijke ongehoorzaamheid kan in bepaalde gevallen een signaalwerking hebben. De overheid dient dan ook door een passend beleid zoveel mogelijk spanningen en daardoor ook de burgerlijke ongehoorzaamheid te voorkomen. Waar dit laatste desondanks niet lukt, zal de overheid - uiteraard met tact en in evenredigheid met de betrokken belangen - wel moeten ingrijpen; de beginselen van de democratische besluitvorming brengen dat mee.

Wanneer de overheid ter handhaving van het recht haar gezag moet uitoefenen zullen de betrokken overheidsdienaren dat steeds met terughoudendheid en op ingetogen wijze moeten doen, in het besef dat zij hun gezag niet aan zichzelf maar aan de gemeenschap ontleenen.

Persoonlijke levenssfeer

Naast de thans reeds in de grondwet of wet geregelde fundamentele rechten en vrijheden zullen ook nog andere rechten duidelijker gestalte dienen te krijgen. Zo vraagt de persoonlijke levenssfeer van de mens nadere wettelijke bescherming. Met name is hierbij te denken aan de vele en onoverzienbare inbreuken op dit recht, die door toenemende persoonsregistratie, in steeds sterkere mate kunnen gaan plaats hebben. Verder noemen wij de rechten van patiënten, zowel op informatie over hun toestand al eigen beslissing over te nemen geneeskundige maatregelen, die dringend om een regeling vragen.

Discriminatie bestrijden

Vrijheid in geestelijk, staatkundig en materieel opzicht komt ieder mens toe, ongeacht onder andere zijn geestelijke overtuiging, huidskleur, ras, nationaliteit, taal, geestelijke en lichamelijke gesteldheid,

sexuele geaardheid, geslacht of maatschappelijke positie. Dit brengt mee dat elke vorm van discriminatie en medewerking aan discriminatie, zowel door de overheid als door de medeburgers, dient te worden uitgestoten en door de wet verboden. De op dit gebied reeds bestaande wetgeving is nog voor uitbreiding vatbaar. Op het gebied van de verschillende menselijke samenlevingsvormen en het alleen wonen mag de overheid geen oordeel of voorkeur laten blijken.

Ieder van deze vormen heeft eenzelfde recht op bestaan als iedere andere. Met name dienen overheidsregelingen, als bij voorbeeld woonruimteverdeling, rechtspositieregelingen, sociale verzekeringswetten, pensioenwetgeving, belastingwetten, successie- en schenkingsrecht zodanig te zijn en te worden toegepast dat daarin geen discriminatie is gelegen. Wel mag de overheid in dat geval op zuiver praktische gronden van de samenlevingsvormen legitimatie en een zekere duurzaamheid verlangen om misbruik te voorkomen.

Alimentatie

Alimentatieverplichtingen tussen gewezen partners dienen in hun duur te worden beperkt. Zij dienen slechts zo lang te bestaan als de economisch zwakste partner nodig heeft om zich (weer) redelijk zelfstandig in het maatschappelijk leven te kunnen handhaven, mede in aanmerking genomen de eventueel op deze partner rustende verzorgingstaak van de kinderen.

Rechtsbescherming en rechtstoepassing

De rechtshulp voor de rechtzoekende burger is de laatste jaren - terecht - verruimd; met name op het gebied van de voorlichting over zijn rechten en de wijze van handhaving daarvan is nog verbetering mogelijk.

Het enkele jaren geleden ingestelde beroepsrecht tegen overheidsbeslissingen door de wet-AROB (administratieve rechtspraak inzake overheidsbeslissingen) is een grijze stap op de weg van de rechts- en belangenbescherming van de burger. Daarnaast is de nationale ombudsman noodzakelijk. Soortgelijke instituten bepleiten wij ook op het niveau van de lagere overheid.

Bij de strafrechttoepassing pleiten wij voor verdere humanisering van het gevangeniswezen en in het bijzonder voor kleinschalige gebouwen en leefgemeenschappen, voor voortdurende aandacht voor de terugkeer van de gedetineerde in de maatschappij en voor een grotere differentiatie van de strafmogelijkheden door middel van alternatieve straffen of sancties (bijvoorbeeld dienstverlening).

Voorts zal veel aandacht geschonken moeten worden aan de positie van de slachtoffers van misdrijven.

Daarnaast zullen ook maatregelen ter vergroting van de pakkans (betere organisatie van het opsporingswerk; waar nodig opvoering van de sterkte van de politie) ertoe moeten bijdragen dat leven en eigendom van de burger worden beschermd en in het algemeen het aantal begane delicten zoveel mogelijk wordt teruggedrongen.

Meer rechten voor minderjarigen

Voor de 12- tot 18-jarigen zullen eigen rechten geleidelijk dienen toe te nemen: inzake godsdienstige en levensbeschouwelijke keuze, onderwijs, medische en andere hulpverlening, vrienden- en partnerkeuze, en dergelijke. Bij ernstige verschillen van inzicht (maar ook alleen dan) tussen ouders en kinderen over een van deze punten zal de jeugdrechter (of gezinsrechter) een uitspraak dienen te doen, waarbij steeds het belang van het kind richtsnoer dient te zijn.

Adoptie

De mogelijkheden tot adoptie dienen te worden verruimd. Ook zij die niet gehuwd zijn moeten, uitgaande van dezelfde inhoudelijke criteria, de mogelijkheid tot adoptie krijgen. Ook hierbij dient het belang van het kind richtsnoer te zijn.

Mens en staat

De bureaucratie, die de verzorgingsstaat waarin wij leven als een schaduw heeft gevolgd, lijkt onderhevig aan de wet van de verminderde meeropbrengst. Wij moeten ervoor waken dat het individu zich machteloos gaat voelen in een onontwarbare kluwen van regelingen en bepalingen. Meer overheid wil niet zeggen: betere overheid. Wij sluiten niet de ogen voor het feit dat velen onzer door actief overheidsingrijpen het in materieel opzicht beter hebben gekregen. Maar een politiek die beoogt werkelijke vrijheid voor allen te scheppen, kan ook voeren tot verstikking van die vrijheid.

Verdeling van macht

De burger vindt tegen de overheid maar gedeeltelijk bescherming in en door grondrechten. Tenminste zo belangrijk is dat front wordt gemaakt tegen te grote machtsconcentraties bij de overheid. De bedreiging, die van overheidsmacht uitgaat, kan slechts worden gekeerd, door die macht te spreiden, door hardnekkig te streven naar een evenwichtiger machtsverdeling.

Kunnen de Staten-Generaal ons bij de individualisering van de verzorgingsstaat helpen? Zij vervullen in ons systeem een essentiële functie. Zij zijn medewetgever. En is de wet niet de moeder van de vrijheid? Men spreekt over de onmacht van de Kamer. Maar de onmacht van de Kamer is een fictie. Zolang zij zich houdt aan het vervullen van haar feitelijke functie: controle op en sturing van het overheidsbeleid in de ruimste zin, heeft zij grote mogelijkheden, mede dankzij haar recht van initiatief en enquête.

De legitimiteit van onze volksvertegenwoordiging zou overigens nog kunnen worden versterkt door de Nederlanders gevestigd buiten Nederland het actief kiesrecht te verlenen en door het passief kiesrecht te koppelen aan de meerderjarigheidsgrens.

Onmacht en macht van het parlement

Als het parlement al zijn aandacht en al zijn werkkraft zou concentreren op die

taak, dan zou niemand schamper behoeven te doen over de invloed van de Staten-Generaal in ons staatsbestel. Maar van tijd tot tijd overheerst op het Binnenhof de jacht op goedkope successen, die leidt tot op korte termijn gericht stem gedrag.

Later, soms veel later, worden de funeste gevolgen zichtbaar van deze kortzichtige handelwijze, die overigens niet tot het Binnenhof beperkt blijft.

Het moment waarop het politieke landschap van een komende vierjarige periode voor een belangrijk deel vorm wordt gegeven, is de kabinetsformatie en de periode direct daarna. De Achilleshiel van ons constitutioneel bestel is echter diezelfde kabinetsformatie. De oorzaak daarvan ligt in de partijvorming in ons land. Daarover leze men "De partij in de jaren tachtig".

Toevalligheden kunnen in de periode van de kabinetsformatie de beleidsrichting voor jaren bepalen. Paragrafen van regeerakkoorden zijn vaak evenzovele gekunstelde compromissen, welke uitvinder door de betrokkenen op het schild wordt verheven. Maar later blijken die zo kunstig gewrochte constructies onhoudbaar en erger: staan ze een op de toekomst gericht beleid in de weg.

Een foutieve taxatie bij de keuze van personen tijdens de formatie kan een kabinet en een onderdeel van beleid blijvend verzwakken. Een remedie daartegen is het overwinnen van de schroom om de kabinetssamenstelling tijdens een (in beginsel) vierjarige kabinetsperiode te veranderen.

Moderne monarchie

Hoewel de parlementaire democratie naar liberale opvattingen uiteraard ook in andere staatsvormen kan functioneren, achten wij voor Nederland de constitutionele monarchie onder het Koningshuis van Oranje, zoals deze zich in onze geschiedenis heeft ontwikkeld, de meest aangewezen staatsvorm. Wij vertrouwen hierbij, dat als adviseurs van het hof personen zullen worden aangetrokken, die de Nederlandse samenleving in al haar geledingen goed kennen en daarmee - en met name ook met parlement en kabinet - nauwe contacten onderhouden, zodat het hof zich in de jaren tachtig verder zal kunnen ontwikkelen in de richting van een gedemocratiseerd koningschap en eventuele conflicten ten nadele van het instituut van de constitutionele monarchie zullen kunnen uitblijven.

In de komende jaren zal het grondwettelijk voorschrift dat de wet bepaalt wie lid is van het Koninklijk Huis moeten worden uitgevoerd. In onze ogen zou slechts een beperkt aantal leden van de koninklijke familie als zodanig moeten worden aangemerkt. De ministeriele verantwoordelijkheid voor de handel en wandel van leden van de koninklijke familie, zoals die nu nog voor allen bestaat, kan op deze wijze tot een beperkte kring worden teruggebracht. De ministeriele verantwoordelijkheid in dezen krijgt dan werkelijke inhoud en de maatschappelijke vrijheid van die leden van de koninklijke familie, die niet worden aangemerkt als leden van het Koninklijk Huis, neemt toe.

Wie beslist: deskundigen ...

Voor een alerte volksvertegenwoordiging ligt een geweldig terrein braak. Haar gereedschap kan nog worden verbeterd. De complexibiliteit van onze maatschappij leidt tot inschakeling van specialisten. Als er onvoldoende controle is op wat zij doen, vindt er een machtsverschuiving plaats naar deze niet-

gekozenen, die geen verantwoording schuldig zijn. De volksvertegenwoordiging moet greep op die ontwikkeling krijgen. Verbetering van het inzicht in de samenhang van de beleidsmaatregelen is hard nodig. Een meer gerichte informatieverzorging en vereenvoudiging van de toegang van Kamerleden en Kamers tot het beslissings-voorbereidend apparaat van de regering - men denke aan de Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid, het Centraal Planbureau en het Sociaal Cultureel Planbureau - ligt voor de hand.

Daarnaast is continue controle nodig op de manier waarop de besluitvorming tot stand komt en vooral op de mate waarin specialisten het beleid beïnvloeden. Zoals alleen de deskundigen van de Rekenkamer de boekhouding van het Rijk kunnen controleren, zo zal ook een naar analogie van de Rekenkamer - op te richten aparte kamer die taak moeten krijgen toegewezen. Verslaglegging aan de Staten-Generaal waarborgt dat in het verleden gemaakte fouten in de toekomst kunnen worden vermeden.

... of vertegenwoordigers

Ten einde te bereiken dat de leden van de Kamers de nodige informatie van deskundigen ontvangen, die zij thans door tijdgebrek niet kunnen opvragen, zullen aan de leden mensen moeten worden toegevoegd die daarmee belast kunnen worden. Ten einde te voorkomen dat het accent en dus de macht nog verder bij het ambtelijk apparaat wordt gelegd, dienen deze mensen niet op de griffie van de Tweede Kamer te worden geplaatst, maar aan de staven van de fracties te worden toegevoegd. Daarmee kan dan worden bereikt dat de Tweede (en Eerste) Kamer de regering en de macht van haar ambtenaren beter tegenspel kan bieden en bruikbare alternatieven kan aandragen.

Scheiding van beleidsvorming en uitvoering

Langs nog een andere weg kan de volksvertegenwoordiging haar taak als hoedster van de vrijheid beter vervullen. De Rijksoverheid lijkt een huishouden van Jan Steen, dat niet altijd om het mild te formuleren - leidt tot het voeren van een geïntegreerd beleid. De organisatie van de centrale overheid is ondoorzichtig en veelal inefficiënt. Door departementale herindeling is hier wellicht iets aan te veranderen. Wonderen moet men daarvan niet verwachten. De stroomlijning van de interdepartementale overlegstructuur kan ook verbetering brengen. Het instrument van de interdepartementale projectorganisatie kan meer worden benut. Schoning van de tientallen coördinatietaken van de bewindslieden kan ook dienstbaar zijn aan een betere functionering van de ministerraad.

Essentiëler is de vraag of ook in Nederland, evenals bij voorbeeld in Zweden, zou moeten worden overgegaan tot een strikte scheiding van beleidsbepalende activiteiten en uitvoerende taken door de oprichting van benoemde zelfstandige bestuursorganen voor de uitvoerende taken. Zo zou een zekere depolitisering van die taken worden bereikt. Kabinet en Staten Generaal zouden zich meer op de hoofdlijnen kunnen gaan richten.

Experimenten met het zelfstandig bestuursorgaan zouden moeten worden genomen om vast te stellen of ook de Nederlandse bestuurspraktijk geëigend is om dit middel toe te passen.

Decentralisatie

Bureaucratie kan leiden tot vervreemdingsverschijnselen. De burger in zijn zelfgeschapen doolhof vindt de uitweg niet meer. Tegen de logheid en ongrijpbaarheid van de overheid moeten tegenwichten worden ingebouwd. De afstand van de overheden tot de burger moet worden verkort. Decentralisatie van Rijkstaken (veelal met de mond beleden) is echt nodig. Wij denken in dit kader een stimulerende rol toe aan het Ministerie van Binnenlandse Zaken. Dat bevindt zich op het kruispunt van de horizontale beleidscoördinatie op rijksniveau en de verticale contacten tussen Rijk, provincies en gemeenten. De coördinerende taak is dit ministerie op het lijf geschreven. Het vervult naar zijn aard een bemiddelende rol.

Reorganisatie van ons binnenlands bestuur moet door dit ministerie van de grond worden getrokken. Zij is geen doel op zich, maar een middel om een doorzichtiger en doelmatiger openbaar bestuur te creëren. Vertrekpunt daarbij is de handhaving van drie bestuurslagen. Tussen deze drie bestuurslagen zal een evenwichtiger verdeling van taken en bevoegdheden moeten worden gevonden. De "Haagse" weerstanden tegen decentralisatie van rijkstaken zullen moeten worden overwonnen. Bij nieuw beleid, bijvoorbeeld in de milieusector, gaat dat eenvoudiger dan bij bestaande rijkstaken. Toch lenen bij voorbeeld ook de sectoren onderwijs en volkshuisvesting zich voor decentralisatie. Daarnaast vinden wij dat taken, die worden uitgeoefend door Rijksdiensten, zo maar enigszins mogelijk is, moeten opgaan in provinciale diensten. De provincies - in ieder geval meer dan de huidige elf - zullen het geëigende niveau vormen voor de ordenende taken met een regionaal karakter.

Een andere mogelijkheid ter verkorting van de afstand burger-overheid is decentralisatie binnen de gemeente. Krachtig gestimuleerde, goed onderbouwde proefnemingen met binnen-gemeentelijke decentralisatie verdienen in de jaren '80 bijzondere aandacht.

Op alle bestuurlijke niveaus geldt dat openbaarheid en een geest van openheid dienstbaar zijn aan de verkorting van de gesignaleerde afstand burger - overheid.

Bij de overheidsvoorlichting moet de nadruk liggen op het voeren van een actief voorlichtingsbeleid, dat wil zeggen dat ongevraagd en uit eigener beweging documenten e.d. beschikbaar moeten worden gesteld. Het administratieve proces bij de overheid dient doorzichtig gemaakt te worden, zodat tijdige informatie van burgers en politici ook tijdens de beleidsvoorbereiding wordt gegarandeerd, een en ander met behoud van voldoende besluitvaardigheid. Het recht van een ieder op eerbiediging van de persoonlijke levenssfeer en het voorkomen van onevenredige bevoordeling of benadeling van natuurlijke en rechtspersonen moet worden gegarandeerd.

Politiebeleid en Openbaar Ministerie

De controle van de gekozen volksvertegenwoordigers op de politie moet worden vergroot. Aan het gezagsdualisme hoeft niet te worden getornd. Maar ordehandhaving en wetshandhaving zijn in de praktijk slecht te scheiden. De democratische controle op de handel en wandel van het Openbaar Ministerie geeft reden tot zorg. Controle is er uiteraard wel. Die loopt via de verantwoordelijke minister van Justitie en ligt bij het parlement. Hoe geven wij het lokale bestuur invloed op het Openbaar Ministerie? Op het lokale niveau zal het driehoeksoverleg (de overlegstructuur van bestuur, justitie en politie) werkelijk van de grond moeten komen. Daarin kan

worden vastgesteld hoeveel tijd, geld en mankracht de politie moet besteden aan de onderscheiden politietaken, te weten de openbare orde, de opsporing en de hulpverlening. Het driehoeksoverleg kan prioriteiten vaststellen. Daarnaast zal het OM moeten worden geconfronteerd met lokale politieke opvattingen om het uit de besloten sfeer te halen waarin het tot op heden zit. Met het oog daarop verdient het aanbeveling dat het OM periodiek zijn beleid uiteenzet in de gemeenteraad of in een politiecommissie uit de raad. Uiteraard blijft de verantwoordelijkheid voor het beleid bij het OM.

Aan de bestuurlijke zijde zal de monopoliepositie van de burgemeester doorbroken moeten worden. Dit streven sluit aan op het systeem van de Gemeentewet, die de raad aan het hoofd van de gemeente stelt. Laat het dan ook nu de raad zijn, die zijn oordeel geeft wanneer en hoe de openbare orde wordt gehandhaafd en hoe het gaat met de hulpverlening. Laat het voorts de raad zijn die zijn oordeel kenbaar maakt aan het Openbaar Ministerie over de prioriteiten bij het opsporingsbeleid. Aan de hand van een door het college van Burgemeester en Wethouders op te stellen nota kan de raad zich in globale zin uitspreken over het politiebeleid. Deze nota wordt in onze visie voorbesproken in het driehoeksoverleg en onderworpen aan het oordeel van de plaatselijke politiemensen. De burgemeester krijgt zo een richtsnoer voor zijn handelen. Het bovenstaande kan worden gerealiseerd zonder de wettelijk aan de burgemeester opgedragen taak ten aanzien van de politie geweld aan te doen.

De politie dient de maatschappelijke ontwikkeling en vernieuwing mede mogelijk te maken. Dit veronderstelt dat zij daardoor openstaat, dat zij geen gesoleerde positie gaat innemen. Maar de politie onthoude zich van een eigen, zelfstandige, op maatschappelijke veranderingen gerichte activiteit.

Aan uitstel gaat het bestel ten onder

In het afgelopen decennium is de burger meer bij het bestuur betrokken. De inspraakmogelijkheden zijn verruimd. Inspraak levert overigens slechts dan een werkelijke bijdrage tot de democratie als de betrokkenen tevoren wordt meegedeeld in hoeverre hun oordeel het te nemen besluit kan beïnvloeden en als hen, wier mening niet is gevolgd, achteraf de redenen daarvan kenbaar worden gemaakt.

Een voorbeeld van een goed doordachte opzet van het verlenen van inspraak aan de burger is de organisatie van de brede maatschappelijke discussie over energievoorziening. De diverse verantwoordelijkheden zijn daarbij goed afgegrensd. Mede daarom is zij als positief te waarderen.

De burger is mondiger geworden en wil zijn mening laten horen. Deze verworvenheden hebben bijgedragen tot beter bestuur, ook in provincie en gemeente. Het consultatief referendum kan in nauw omschreven gevallen een middel tot versterking van de democratie zijn, dat in ons land nog niet bestaat. Aan de toepassing van deze vorm van het referendum kleven ook bezwaren. Een staatscommissie zou een in ons staatsbestel passend systeem van het consultatief referendum moeten ontwerpen. Vooral voor de lokale democratie kan het betekenis hebben, zonder bezwaren op te roepen die toepassing op nationale schaal met zich kan brengen. Want de besluitvorming over vitale problemen - men denke aan de economie en de energievoorziening - verdraagt op de keper beschouwd geen extra beslissingsmoment.

Om de parlementaire democratie weer haar slagkracht terug te geven, is het broodnodig dat regering en parlement in de komende jaren minder toegeven aan een typerend verschijnsel van de jaren zeventig: het uitstellen en voor zich uitschuiven van beslissingen. De nota's en de concept- en

voorontwerpen van wet zijn de instrumenten bij uitstek waarvan men zich bij die praktijk bedient.

De knellende problemen van de jaren tachtig maken het noodzakelijk aan besluiteloosheid en passiviteit een halt toe te roepen. Regering en Staten-Generaal moeten zich meer van hun respectieve functies in de parlementaire democratie bewust worden. Anders zal het dalend respect voor onze democratische instellingen een dieptepunt bereiken waarop onverschilligheid omslaat in militant afwijzen van de democratie.

Mens en wereld

De ontwikkeling van de internationale verhoudingen kan alles bepalen. Dit onderstreept het belang van het buitenlands beleid en dus van dit hoofdstuk, al komt het aan het einde. Het betekent echter niet dat het optreden van de Nederlandse regering op het internationale vlak uitsluitend moet zijn gericht op de haalbaarheid van buitenlandse wensen.

Buitenlandse politiek moet uitdrukking geven aan dezelfde fundamentele liberale beginselen van vrijheid en verantwoordelijkheid, verdraagzaamheid, sociale rechtvaardigheid en de gelijkwaardigheid van alle mensen, die voor iedere burger in eigen land wordt nagestreefd. Het gaat om een wereld van samenwerking waarin ons land in veiligheid kan leven, waarin ontplooiingskansen aan ieder mens kan worden geboden en waarin nijpende problemen van economische ontwikkeling en voedselproductie, wereldhandel en monetaire verhoudingen, militaire krachtsverhouding en wapenbeheersing, bevolkingsgroei, energie en milieu doelmatig wordt aangepakt.

Buitenlandse politiek wordt echter gevoerd in een geheel ander verband. Er is nog geen internationale rechtsorde met afdwingbare vormen van conflictoplossing. Met de organisatie van de Verenigde Naties is een stap in die richting gezet. Verdere stappen zijn gewenst. Besluiten van de VN hebben nu noch het gezag van onpartijdigheid, noch ook de legitimatie van democratisch tot stand gekomen beslissingen. De meerderheid wordt gevormd door autoritaire regimes. Men kan internationaal niet - zoals het in eigen land - iets bepleiten, zonder daarvan op een andere terrein gevolgen te ondervinden. Een uiting van bewogenheid schaadt vaak de eigen belangen. Dat behoeft geen reden te zijn zich nooit te uiten; het betekent wel dat het afwegingsproces voor de politici een ander is en altijd een schatting van de positie van het eigen land moet inhouden. Daarom ook is het aan te raden in de Verenigde Naties zoveel mogelijk op te treden in het kader van de Europese Politieke Samenwerking.

Daarbij komt dat vele problemen ook een Oost-West-aspect hebben en niet los kunnen worden gezien van de tegenstelling tussen de grote nucleaire mogendheden. Alleen al daarom is - ook voor vertegenwoordigers van kleinere landen - zelfbeheersing nodig.

Omdat vrijblijvende emotionaliteit aantrekkelijker is, mag het verklaarbaar heten dat sommigen Nederland willen terugtrekken uit die tegenstelling. Maar dat is onmogelijk. De landen, waar de rechten van de mens worden geëerbiedigd of waar althans met enig succes naar eerbiediging wordt,

zijn in de minderheid. Zij moeten onderling solidair blijven. Wij hadden gedacht dat de tweede wereldoorlog ons de oude moraliserende neutraliteitspolitiek had afgeleerd. Een terugval is echter te bespeuren. Liberalen zijn daartegen. Voorop stellen zijn de samenwerking in NAVO, OESO, Raad van Europa, Europese Gemeenschappen en Benelux, mede omdat in deze kaders de Nederlandse invloed het meest tot zijn recht kan komen ter verwezenlijking van de liberale doelstellingen.

Oost-West

Ondanks een veelheid aan internationaal overleg nemen de spanningen toe. Nationalisme, terreur en de verspreiding van kernwapens zijn zorgelijke factoren is een onzekere toekomst. De voortgang van de ontspanning tussen Oost en West is twijfelachtig geworden, doordat de bewapening van het Warschau-pact meer toeneemt dan nodig lijkt voor de eigen defensie en er van versoepeling van het communistische systeem ondanks de akkoorden van Helsinki nauwelijks sprake is. Aan deze militaire macht zal het Westen voldoende tegenwicht moeten bieden. Wapenbeheersing en ontwapeningsonderhandelingen moeten zich richten op het bereiken van evenwicht en het verlagen van het bestaande niveau van confrontatie, waardoor de wereld veiliger zal worden om in te leven. Veiligheid is een fundamenteel vereiste voor vrijheidsbeleving.

In de gegeven omstandigheden, waarbij de nucleaire mogelijkheden de polen vormen van tegenstellingen tussen de machtsblokken, is de veiligheid van ons land het best gewaarborgd binnen de NAVO. Wegens de grote vernietigende kracht van kernwapens kan niemand voor het gebruik van dergelijke wapens zijn. Omdat kernwapens zijn opgenomen in het arsenaal van ons bedreigende staten, kunnen zij in de NAVO-strategie van oorlogsvoorkoming echter niet worden gemist. Het beginsel van solidariteit houdt dan in dat deelneming aan nucleaire taken en stationering van nucleaire middelen op Nederlands grondgebied niet kunnen worden afgewezen. De nadruk zal evenwel moeten liggen op een moderne conventionele bewapening, omdat hierdoor de kans op een nucleair conflict wordt verminderd.

De dienstplicht dient als maatschappelijke basis voor de krijgsmacht behouden te blijven. Erkend moet worden dat er bezwaren kleven aan de inlijving van slechts een minderheid van uitsluitend de mannelijke jeugd. Waar mogelijk moeten de daardoor opgelopen persoonlijke achterstanden worden gecompenseerd. De dienstplicht behoeft voor vrouwen niet uitgesloten te zijn.

De Nederlandse defensie-inspanning ontleent haar betekenis aan het bondgenootschappelijke verband waarin zij wordt geleverd ter verdediging van de centrale sector van West-Europa en zijn aanvoerlijnen. De ontspanning wordt echter ook bedreigd door de toenemende interventies van Rusland en zijn satellieten in de binnenlandse aangelegenheden van andere landen. Deze interventies zullen ook de verdere ontwapeningsbesprekingen bemoeilijken. Zij vormen ten slotte een ernstige bedreiging voor de landen van de Derde Wereld op weg naar eigen identiteit en vrijheid.

Mede gezien deze ontwikkelingen zal het waarschijnlijk bitter noodzakelijk zijn dat de samenwerking in de NAVO zich - voor wat betreft de maritieme taken - zal gaan uitstrekken over een groter gebied dan tot dusver. Ook in dit verband is de toetreding van Spanje tot de alliantie dringend gewenst.

Rechten van de mens

Wij zijn ons sterk bewust van de inhoud van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens, waarnaar trouwens nadrukkelijk wordt verwezen in de Beginselverklaring van onze partij. Hoewel met vrijwel alle landen betrekkingen kunnen worden onderhouden, is wezenlijke samenwerking alleen mogelijk, wanneer een redelijk perspectief bestaat voor eerbiediging van de rechten van de mens. Schendingen van deze rechten zijn helaas wijd verspreid en moeten actief worden bestreden waar zij ook maar plaatsvinden. Maar steun aan onderdrukten heeft vooral zin in gezamenlijk optreden met onze partnerlanden. Nederlandse initiatieven dienen daarop te zijn gericht.

Recente ervaringen hebben echter geleerd dat niet elke groepering, die zich keert tegen een dictatoriaal regime de naam bevrijdingsbeweging verdient; wie luid klaagt over schendingen van de mensenrechten, houdt ze - eenmaal aan de macht - niet noodzakelijkerwijs hoog. Erkend moet worden dat verbeteringen veelal alleen geleidelijk en op langere termijn kunnen worden verwezenlijkt en dat daartoe het openhouden van de mogelijkheden tot contact en dialoog met alle landen onmisbaar is. Nederland zal daarom in de Verenigde Naties in beginsel pleiten tegen economische boycots en zal tot zulke maatregelen, die meestal een averechts effect hebben, zeker niet eenzijdig besluiten. Ingrijpen met wapens in de interne verhoudingen van andere landen anders dan uit zelfverdediging is onaanvaardbaar.

Europa

Het dagelijks leven van iedere Nederlander is niet meer los te denken van de Europese Gemeenschap. De problemen van de moderne maatschappij hebben de nationale grenzen overschreden en kunnen niet meer door de Nederlandse overheid alleen of door het Binnenhof worden opgelost. Vergroting van de bevoegdheden van het Europees parlement is een noodzakelijke voorwaarde voor een democratische voortzetting van de Europese integratie en verder overdracht van nationale zeggenschap. Deze integratie is een langdurig proces van kleine stappen, waarbij een doelmatige aanpak belangrijker is dan een dogmatische benadering. Het programma van de federatie van Europese Liberale en Democratische partijen in de Gemeenschap is daarbij onze richtsnoer, in het bijzonder waar het gaat om het einddoel: de totstandkoming van een Europese politieke en economisch-monetaire unie, gecontroleerd door een daartoe bevoegd Europees parlement.

De ontwikkeling van een Europese buitenlandse politiek zal hand in hand moeten gaan met het ineengroeien van thans nog uiteenlopende belangen. Toch biedt politieke samenwerking ook op korte termijn reeds mogelijkheden tot gemeenschappelijk optreden bij het behartigen van gezamenlijke Europese belangen in internationaal verband, bij crises en bij schendingen van mensenrechten, waar louter nationaal optreden weinig kans op succes kan hebben. Nederland is altijd voorstander geweest van een open Europese Gemeenschap. Derhalve verwelkomen wij de toetreding van Spanje en Portugal na die van Griekenland. Wij dienen er naar te streven dat ook andere democratische Europese landen, die zulks willen en kunnen, een lidmaatschapsaanvraag doen.

Een toenemende bedreiging van de georganiseerde samenleving wordt gevormd door het internationale terrorisme en de grensoverschrijdende misdaad, met name de handel in verdovende middelen. Nederland zal in samenwerking met zijn partners in Europa een duidelijk antwoord moeten geven op deze bedreigingen.

Noord-Zuid

In talloze landen leiden mensen een onmenselijk bestaan. Het verschaffen van ontplooiingsmogelijkheden, juist aan de armsten en minst bevoorrechten ter wereld, is een der belangrijkste doelstellingen van liberale politiek. Onze wereld kan alleen menswaardig zijn wanneer mensen, die thans nog onder mensenwaardige omstandigheden moeten leven, een welvaartspeil hebben bereikt, dat hen in staat stelt hun eigen samenlevingsvorm en hun eigen toekomst richting te geven.

Nederland dient bereid te zijn offers te brengen die nodig zijn om deze opvatting van ontwikkelingssamenwerking in praktijk te brengen. Die offers gaan heel wat verder dan financiële en technische hulp tot een streefgetal van 0,7% van het bruto nationaal produkt; hulp overigens waarvoor Nederland bij uitstek deskundigheid in huis heeft, zoals op het gebied van onderwijs, landbouw, infrastructuur, gezondheidszorg, kleinbedrijf. Aandacht zal moeten worden besteed aan een goede nazorg voor ontwikkelde projecten, opdat het effect niet verloren gaat, zodra de deskundigen zich terugtrekken. Toezicht dient te worden gehouden op de effectieve besteding van de beschikbare gestelde middelen.

Echte ontwikkelingssamenwerking bestaat bovendien uit het meewerken aan:

- stabiliteit op een voor de leveranciers lonend peil van wereldmarktprijzen van grondstoffen;
- het slechten van tolmuren (GATT- en EEG-verband);
- internationale herverdeling van industriële activiteit.

Bij het van harte deelnemen aan deze vormen van ontwikkelingssamenwerking lopen de ontwikkelde landen het risico van fundamentele veranderingen in hun economische en culturele structuur. Er is echter geen andere weg naar een menswaardiger wereld en duurzame wereldvrede. Voorop dient bij dit alles te staan dat de ontwikkelingslanden zelf in volle vrijheid dienen te beslissen over inrichting en opbouw van de eigen maatschappij. Deze opvatting van ontwikkelingssamenwerking impliceert niet-inmenging in de binnenlandse aangelegenheden van de ontvangende landen. Zij houdt echter tevens in dat landen welke regeringen zich schuldig maken aan daden van agressie of tegen de menselijkheid gerichte daden, niet in aanmerking komen voor ontwikkelingssamenwerking.

Cultuur

In een gecompliceerde wereld zal de mens zijn plaats alleen kunnen vinden wanneer er ruimte blijft voor cultuurpatronen, waarin hij zich kan herkennen. Internationale culturele betrekkingen kunnen door hun uitstralings-effect een waardevolle aanvulling betekenen voor een buitenlands beleid gericht op de dialoog en vrije informatie.

De partij in de jaren tachtig

In dit Liberaal Manifest 1980 en in de daarmee onlosmakelijk verbonden Beginselverklaring geeft de VVD haar visie op de wijze, waarop de problemen moeten worden aangepakt, waardoor onze maatschappij zich in de komende jaren gesteld zal zien.

Een visie die mede tot stand is gekomen dankzij een enthousiast meedenken van brede lagen van onze partij die nog eens duidelijk onderstreept, dat de VVD medeverantwoordelijkheid wil dragen voor de vele veranderingen die noodzakelijk zijn in onze samenleving. Echter ook in de politiek geldt de onverbiddelijke stelregel: geen woorden, maar daden. Het zullen de liberalen in de vertegenwoordigende lichamen op alle bestuursniveaus moeten zijn die de liberale visie in de praktische politiek tot werkelijkheid zullen moeten trachten te brengen.

Maar niet alleen daar! Ook in de vele organisaties en verenigingen die ons land telt zullen de liberalen zich daadwerkelijk moeten inzetten voor de verwezenlijking van de liberale doelstellingen.

Perspectief

De VVD is er overigens van overtuigd dat de opvattingen, verwoord in de beginselverklaring en het Liberaal Manifest, ook worden gedeeld door velen die lid zijn van een andere politieke partij, dan wel buiten elk partijverband staan. Met andere woorden: zij is er van overtuigd dat ons land aanzienlijk meer liberalen telt, dan de leden en onze kiezers van de VVD. Ons streven zal in de komende jaren dan ook gericht moeten zijn op het bundelen van het liberale denken in ons land.

Wij kunnen de problemen van de jaren tachtig niet te lijf met een partijen-structuur die uit een voorbije periode stamt. De VVD is niet bereid de huidige partijverhoudingen als een onveranderlijk gegeven te beschouwen en zich daar bij neer te leggen. Zij wil als katalysator optreden in het door haar gewenste veranderingsproces. Zij roept allen, die liberaal denken op daaraan hun medewerking te verlenen. Beginselverklaring en Liberaal Manifest zullen het uitgangspunt vormen voor de discussie, die naar onze overtuiging zal leiden tot het nieuwe drie-stromen-land, te weten het vernieuwde liberale blok, het socialistische blok - extremer in zijn opvattingen dan heden ten dage, nadat de liberaal denkenden zich tot het liberale blok hebben gewend - en het christen-democratische blok- behoudener in zijn opvattingen na het uittreden van de liberaal denkenden. Zie daar het perspectief, zoals de VVD dat ziet voor de jaren tachtig.

Korte termijn

Maar er ligt natuurlijk ook een kortere termijn-problematiek. Deze kan het beste worden ingeleid met een vraag: In artikel 2 van de Beginselverklaring is een liberaal mensbeeld geschetst. Maar bestaat er ook een liberaal partijbeeld? Natuurlijk! Immers ook elke partij is uniek en moet dus naar liberale opvattingen de mogelijkheid hebben zich, met besef van haar verantwoordelijkheid voor de maatschappij, te ontplooien naar eigen inzicht. Ook een politieke partij maakt deel uit van de maatschappij en moet de bereidheid hebben andere partijen te nemen zoals zij zijn en waar mogelijk met hen samen te werken ten behoeve van de maatschappij. Dit liberale partijbeeld houdt in dat de VVD van nature allereerst zoekt naar datgene wat bindt en niet naar dat wat scheidt.

Dat betekent natuurlijk allerminst dat bestaande verschillen tussen politieke partijen moeten worden verdoezeld. Met name tijdens de verkiezingen is het wenselijk de kiezers de wezenlijke verschillen tussen de politieke partijen duidelijk te maken. Maar daarna staat het onderzoeken van de mogelijkheid tot samenwerking voorop. Dit geldt zowel voor de landspolitiek als voor de provincies

en de gemeenten. Op het niveau van de lagere overheden moet naar de mening van de VVD vooral worden getracht na de verkiezingen een beleidsprogram tot stand te brengen dat - zonder dat enige partij wordt gedwongen haar beginselen te verloochenen - de instemming kan hebben van een zo breed mogelijke meerderheid van de betreffende volksvertegenwoordigers. Op die basis kan een programcollege op afspiegelingsbasis tot stand worden gebracht. Zodanige colleges passen naar liberale overtuiging het best in het staatsrechtelijke systeem van lagere overheden.

Coalities

Anders liggen de zaken op het landelijke niveau. Daar bestaat het dualisme, dat wil zeggen het staatsrechtelijk systeem, waarbij de gescheiden verantwoordelijkheden tussen regering en parlement worden benadrukt. De realiteit gebiedt om er van uit te gaan dat in ons land geen enkele politieke stroming binnen afzienbare tijd een absolute meerderheid zal bereiken. Ook niet wanneer het hierboven geschetste nieuwe drie-stromen-land tot stand zal zijn gekomen. Dat betekent dat meerderheidsregeringen - en die verdienen gezien hun regeerkracht in het algemeen duidelijk de voorkeur boven minderheidsregeringen of zakenkabinetten - altijd coalitie-regeringen zullen zijn. Coalities, waaraan naar liberale opvattingen slechts democratische partijen deel behoren te hebben.

Uit de aard der zaak zijn er in ons huidige, maar ook in het door ons gewenste politieke meer-stromen-land verscheidene mogelijkheden tot coalitievorming. Het is de overtuiging van de VVD dat in beginsel elke coalitie, die een parlementaire meerderheid kan krijgen, mogelijk moet zijn. De partij is van mening dat het uitsluiten van bepaalde andere partijen van samenwerking, na de verkiezingen - ook de VVD deed dit in de jaren 1959-1971 een aantal malen - uiteindelijk leidt tot een verstarring van de politieke verhoudingen, die niet in het belang is van ons land.

Om het maar heel duidelijk te zeggen: ook een kabinet van VVD, PvdA en D'66 moet mogelijk zijn. Daarmede is overigens niets gezegd over de wenselijkheid in een concrete situatie. Het is namelijk het gerechtvaardigde doel van elke politieke partij dat haar beginselen en de daarop stoelende beleidsprogramma's op korte en middellange termijn, zoveel mogelijk doorklinken in het overheidsbeleid. Iedere partij zal daarbij moeten erkennen dat de noodzaak voor het vormen van een coalitie tevens de noodzaak tot het sluiten van compromissen met zich mede brengt. In een coalitie kan nu eenmaal de eigen haan niet in alle gevallen koning kraaien.

De VVD is tot die compromissen dan ook bereid, maar zij zal bij elke kabinetsformatie zorgvuldig nagaan in welke coalitie de kans op een zo groot mogelijke realisering van de eigen doelstellingen het meest waarschijnlijk moet worden geacht. Zij zal daarbij tevens als uitgangspunt nemen dat er een aantal principiële zaken is waarover een zichzelf respecterende liberale partij nimmer een compromis zal mogen sluiten, zaken namelijk, die van wezenlijke betekenis zijn voor het voortbestaan van onze vrijheid en onze democratie. Het vaststellen welke zaken zich niet lenen voor een compromis betekent een uiterst zware verantwoordelijkheid voor hen, die de VVD vertegenwoordigen bij de kabinetsformatie. Zij zullen in voorkomende gevallen niet moeten schromen het kader van de partij te raadplegen.

Letter en geest

Maar er is meer! Regeringsprogramma's zijn onmisbaar, maar zij kunnen niet alles regelen. Minstens zo belangrijk als de tekst van een regeringsprogramma is het onderling vertrouwen tussen de coalitiepartners, de mate van zekerheid dat het programma niet alleen naar de letter maar ook naar de geest zal worden nageleefd, het vertrouwen dat gemaakte afspraken zullen worden nagekomen en de verwachting dat de coalitiepartners hetzelfde respect zullen hebben voor onze opvattingen, als wij dat zelf hebben voor de hunne.

Het is in deze geest dat de VVD alle andere democratische partijen tegemoet treedt, een beroep op hen doet evenmin tot uitsluiting van andere partijen van samenwerking over te gaan en zich bereid verklaart na verkiezingen de onderhandelingen met hen te openen over een regeringsprogramma. De VVD wil bovendien niet uitsluiten dat het programma van een andere politieke partij of van een combinatie van politieke partijen dusdanige overeenstemming vertoont met dat van de VVD, dat de politieke duidelijkheid eist dat de VVD voor de verkiezingen een voorkeur uitspreekt voor samenwerking met die partij(en).

De kans is echter groot dat in de praktijk zal blijken, dat de VVD ten aanzien van bepaalde onderdelen van haar programma dichter bij de ene en ten aanzien van andere onderdelen dichter bij de andere partij staat. In dat geval is het niet zinvol tevoren een voorkeur uit te spreken. Zeker dan staat de opvatting van de kiezer, zoals deze wordt aangegeven door de stembusuitslag, centraal.

Kritische dialoog

De VVD erkent overigens dat de verkiezingsperiode helaas een betere voedingsbodem oplevert voor datgene wat politieke partijen scheidt, dan voor datgene wat hen bindt. Met het oog op de vaststelling van niet alleen politieke geschilpunten, maar ook van punten van overeenstemming is daarom een permanente kritische dialoog tussen betrokken partijen, dan wel blokken, onontbeerlijk. Beginselverklaring en Manifest zullen daarbij voor de VVD bepalend zijn.

De resultaten van deze dialoog zullen vermoedelijk bij een kabinetsformatie in de toekomst een uiterst belangrijke rol spelen. Zoals gezegd zal dit onderzoek dikwijls niet uitwijzen dat de VVD aanzienlijk meer affiniteit tot de ene dan de andere partij heeft, maar wel zal duidelijk worden dat bepaalde verschillen op papier aanzienlijk groter zijn, dan in de praktijk van het dagelijkse (politieke) leven en tenslotte zal blijken dat er veel misvattingen bestaan over de koers die de VVD wenst aan te houden.

Als de VVD haar voorkeur bepaalt, hetzij voor de verkiezingen op grond van een duidelijke programma-overeenstemming, hetzij, rekening houdend met de stembusuitslagen, en de verkiezingen, dan zullen in elk geval voor haar richtsnoer zijn en blijven de Beginselverklaring, het Liberaal Manifest 1980 en het van kracht zijnde verkiezingsprogramma.